

Dossier Geldstelsel

Een beter milieu
begint bij ons geld

Geld in het
digitale tijdperk

ULRIKE
GUÉROT OVER
EUROPA LEVE DE
REPUBLIEK!

Helling de lling

NR 4 2018 • €9,90

ENERGIE EN POLITIEK

Hoe nieuwe energie internationale
verhoudingen verandert

DUIZELINGWEKKENDE ONGELIJKHEID

Over de besteedbare ruimte van
werknemers in de publieke sector

*No amount of
sophisticated
statistical analysis
is a match
for the
historical
experience that
'stuff happens'*

— *Mercyn King, The End of Alchemy: Money, Banking,
and the Future of the Global Economy*

zie dossier Geldstelsel, p. 19

Risotto

Wist u dat banken als ING, Rabobank en ABN AMRO het grootste deel van ons geld scheppen?

Gefeliciteerd, dan behoort u tot de 12% van de mensen die hiervan op de hoogte is. De kans is statistisch gezien echter groter dat dit feit nieuw voor u is – op een enkeling na gold dit in ieder geval voor de redactie van de Helling. Maar door het verstrekken van hypotheek en andere leningen, creëren en beheren commerciële banken meer dan 95% van al het geld dat in omloop is, oftewel enkele tientallen miljarden euro's per jaar. Hoe democratisch is dat? En wat zijn de gevolgen voor de duurzaamheid van onze economie?

Reden genoeg voor de redactie om zich eens te verdiepen in de wondere wereld van de geldschepping. Daarmee zijn we niet de enigen: de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid publiceert op verzoek van de minister van Financiën in januari een langverwacht onderzoek naar de verschillende aspecten van geldschepping en mogelijke alternatieven.

Alternatieven voor het huidige geldstelsel staan in deze Helling centraal. Hoogleraar Geowetenschappen Klaas van Egmond betoogt dat de overheid het geld dat zij nu misloopt doordat commerciële banken geld scheppen en beheren, uitstekend had kunnen gebruiken voor broodnodige investeringen in duurzaamheidsopgaven zoals de energietransitie. Martijn Jeroen van der Linden, promovendus aan de TU Delft, legt uit hoe digitale technologieën een alternatief geldstelsel in publieke handen ook daadwerkelijk mogelijk maken.

Food for thought dus. Dat geldt ook voor het interview met de Duitse politiek-filosoof Ulrike Guérot. Interviewer Tom Vasseur bevroeg haar in Brussel over haar voorstel om de EU om te vormen tot een republiek, volgens Guérot de enige manier om Europa te behouden als hoeder van vrijheid en rechtvaardigheid. Mijn favoriete quote uit dit boeiende interview: "Het werken aan een betere wereld lijkt op het bereiden van risotto. Je begint bij de basis – gelijke rechten en vrijheid voor alle Europeanen – en dat bouw je heel, heel langzaam uit."

Eet u smakelijk.

Suzanne van den Eynden
Hoofdredacteur
Reageren? svdeynden@groenlinks.nl

***PS: Een warm
welkom aan Andrée
van Es als onze
nieuwe columnist.
Haar eerste bijdrage
vindt u op pagina 47.***

— COLOFON

Tijdschrift *de Helling* is de kwartaaluitgave van Bureau de Helling, wetenschappelijk bureau GroenLinks

Jaargang 31, nr. 4, winter 2018

Uitgever Stichting Wetenschappelijk bureau GroenLinks

Hoofdredactie Suzanne van den Eynden

Redactie Natasja van den Berg, Lara de Brito, Lot van Hooijdonk, Suzanne Kröger, Herman Meijer, Simon Otjes, Socrates Schouten, Farid Tabarki, Rens van Tilburg, Alderik Visser.

(Basis)ontwerp, art directie en vormgeving Sanna Terpstra, Twin Media bv, Culemborg

Beeld Adobe Stock, De Beeldredactie (Sander Nieuwenhuys), Roel Jeroen van der Linden, Peter Smith, Dieter Telemans, Peter Valckx

Druk Veldhuis Media

Abonnementen

Losse nummers € 9,90

Jaarabonnement € 36,50

Jongeren t/m 27 jaar € 19,50

Bankrekeningnummer:

NL60TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, met vermelding van de Helling.

Bureau de Helling, wetenschappelijk bureau GroenLinks

Postadres Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

Bezoekadres Oudegracht 312, Utrecht

Telefoon 030 230 99 90

E-mail info@bureaudehelling.nl

Internet www.bureaudehelling.nl

Directeur Robbert Bodegraven

Medewerkers Suzanne van den Eynden, Marnix Koopman, Hans Rodenburg, Richard Wouters.

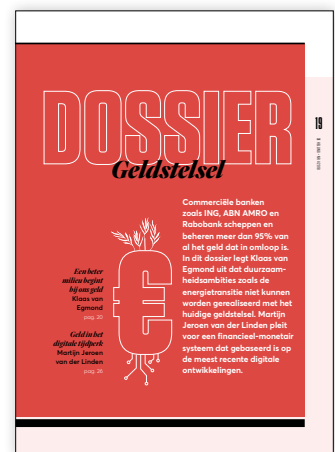
Stagiair Maas Prinsen

ISSN 0922-0119

Copyright © 2018, De Helling.

Alle rechten op tekst, infografieken en beeld voorbehouden, inlichtingen Bureau de Helling.

Zon, wind en internationale politiek: nieuw licht op de energietransitie
p. 54

*Dossier
Geldstelsel*

- 20 Een beter milieu begint bij ons geld**
Klaas van Egmond
- 26 Geld in het digitale tijdperk**
Martijn Jeroen van der Linden

Inhoud

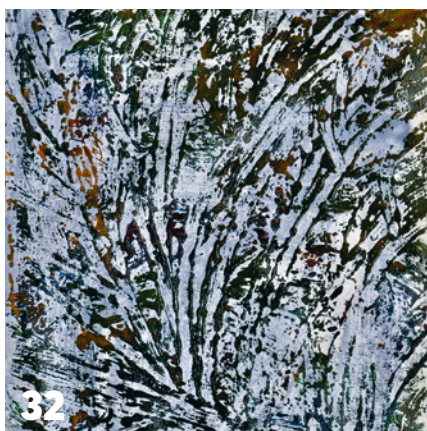

Interview

- 6 Ulrike Guérot**
Waarom Europa een republiek moet worden
- 40 Heather Leslie**
De gevaren van microplastics voor mens, dier en milieu

Opinie

- 12 Kringlooplandbouw**
Een goed begin is slechts de helft: reactie op de landbouwvisie van minister Schouten

Onderzoek en analyse

- 48 Vermogensongelijkheid**
Hoeveel bezitten uitvoerende werknemers in de publieke sector?
- 54 Energietransitie**
Hoe nieuwe energie de internationale verhoudingen verandert

Achtergrond

- 14 Technologie**
Een écht slimme stad begint met behoorlijke ICT
- 34 Woningmarkt**
Pleidooi voor andere waarden in wonen

Rubrieken

- 32 In Beeld: Roel Jeroen van der Linden**
Visuele reflectie op het dossier Geldstelsel
- 47 Column: Andrée van Es**
Weerwoord
- 53 De bomen en het bos**
Simon Otjes

Lezen

- 60 Essay: de politiek van Bruno Latour**
Hoe moeten we handelen in het Antropoceen?
- 64 Ecologisch wezen**
Klimaatprobleem met komedie te lijf
- 65 Het ontmantelen van de demos**
De neoliberale mens: van burger tot ondernemer
- 67 Signaleringen**
De conservatieve revolte en Project Drawdown

Leve de republiek

Pleidooi voor een nieuw Europees dak

Europa moet grondig op de schop, vindt de Duitse politiek-filosoof Ulrike Guérot: alleen door de Unie om te vormen tot een republiek krijgt Europa het democratisch gehalte dat nodig is om te overleven. Een gesprek in het politieke hart van Europa met een utopische Europeaan. “Het werken aan een betere wereld lijkt op het bereiden van risotto: je begint bij de basis – gelijke rechten en vrijheid voor alle Europeanen – en dat bouw je heel, heel langzaam uit.”

U pleit in uw boek ‘Red Europa!’ voor het oprichten van een Europese Republiek, een vrij utopisch idee. Wat is er mis met de huidige EU?

“In 2016 was ik woedend op het Europese systeem dat de crisis niet het hoofd kon bieden. We waren Europa aan het verliezen terwijl we zoveel bereikt hadden: de vrede, de munt en de markt. Daarom besloot ik dit boek te schrijven en Europese onderwerpen daarna links te laten liggen. Het boek – en daarmee Europa – kwam echter bij me terug als een boemerang, →

door TOM VASSEUR
fotografie DIETER TELEMANS

mensen namen het serieus. Op het partijcongres van de Duitse Groenen is bijvoorbeeld een motie ingediend om de Europese Republiek in het verkiezingsprogramma voor de volgende Europese verkiezingen op te nemen.

Met het idee van de Europese Republiek probeer ik twee feiten met elkaar te verzoenen. De meeste mensen willen een Europa dat hen beschermt, bijvoorbeeld tegen China, de VS of klimaatverandering. Daarnaast zoekt de meerderheid ook een gezamenlijke identiteit, die meestal niet de nationale identiteit is. Voor Bretoenen is dat bijvoorbeeld *la Bretagne*.

De Europese Republiek biedt een Europees dak boven het hoofd zonder mensen hun identiteit af te pakken. Het model dat ik bepleit, is gebaseerd op het Amerikaanse politieke systeem met een Huis van Afgevaardigden, een senaat, en vijfenvijftig regio's. In Europa gaat het om regio's die authentiek zijn, zoals de Elzas of Sicilië, en die we moeten samenvoegen om zo, in plaats van nationale lidstaten, eenheden te krijgen van tussen de acht en vijftien miljoen mensen. Deze grootte is optimaal, omdat iedereen dan het idee heeft een nicht te hebben bij de overheid – of dit nu klopt of niet.

Wat ik zeg, is niets nieuws. Voordat het Verdrag van Maastricht werd getekend, kreeg toenmalig bondskanselier Kohl een memorandum aangeboden door 178 regionale vertegenwoordigers met als boodschap: “Ja, we willen een steeds hechtere Unie, maar het moeten de regio's zijn die haar leiden.”

Momenteel is er een enorme lokalisering en decentralisering gaande. Waar voorheen een natiestaat nodig was voor energievoorziening, kunnen steden dit nu zelf. De huidige gecentraliseerde Europese Unie is juist het tegenovergestelde. Fondsen gaan sneller naar dichtbevolkte gebieden en marktmechanismen leiden tot financiële en industriële concentratie.

Daarnaast was het probleem van Europa de laatste honderd jaar vooral dat het altijd “een Europees Duitsland of een Duits Europa” is geweest. Als Duitse had ik het gevoel dat het ontmantelen van Duitsland binnen Europa een oplossing kan bieden.”

Wat is de staat van het utopisch denken in het huidige Europese politieke discours?

“Er zit een bepaalde wanhoop in de Europese politiek. De Europese Commissie geeft bijvoorbeeld heel veel

geld uit om de opkomst bij de verkiezingen te verhogen, want hoe hoger de opkomst, hoe kleiner de kans dat de populistten winnen. Ik zie echter ook dat, waar het doel vijf jaar geleden leek te zijn om oude waarheden over het belang van verdergaande integratie opnieuw te verwoorden, we vandaag vooral discussiëren over het opnieuw uitvinden van Europa. Macrons toespraken gaan niet langer over Europese integratie, maar over *unité, souveraineté* of *démocratie européenne*. Er is een duidelijke verschuiving in het discours van Europese integratie naar Europese democratie, van de Verenigde Staten van Europa naar de Europese Republiek.

Dat betekent dat we eindelijk komen waar *founding father* Jean Monnet ons naartoe wilde hebben, toen hij zei dat Europa niet gaat over het integreren van staten maar over het verenigen van mensen. Al jaren draaien we om deze vragen heen.”

Radicaal-rechts lijkt wel af te stevenen op grote verkiezingswinst volgend jaar, met de Italiaanse vice-premier Matteo Salvini als Spitzenkandidat. Wat moeten voorstanders van Europa de komende maanden doen om zijn aantrekkingskracht te verminderen?

“Opkomst wordt essentieel. Bij de vorige Europese verkiezingen was deze 47%, maar we hebben 70% nodig om de populistten te verslaan. De Europese Commissie heeft dit volgens mij goed door, gezien alle pogingen om jongeren naar de stembus te krijgen.

Ten tweede moeten we de *framing* rond Europa veranderen van integratie naar democratie. Dan worden Salvini's ideeën minder aantrekkelijk voor kiezers. We hebben het altijd over de vier vrijheden binnen de EU: goederen, kapitaal, diensten en personen. De EU als rechtsgemeenschap dekt echter enkel goederen, kapitaal en diensten. Ik pleit voor het voltooiën van één markt en één munt met één democratie, anders gezegd rechtsgelijkheid door middel van het naar elkaar toe laten groeien van juridische stelsels.

Daarnaast denk ik dat de *framing* van pro- en anti-Europees uiteen aan het vallen is. Dat is de fout van hen die zich pro-Europees noemen, terwijl Salvini, Le Pen en Strache óók erg pro-Europees zijn. Zij zeggen te staan voor een sterk Europees Grens- en kustwachtagentschap Frontex, een Europa van de vaderlanden en subsidiariteit. Overigens waren Hitler en Mussolini eveneens zeer pro-Europees: beiden droomden ervan om Europa te verenigen. De vraag moet dan ook niet zijn ‘ben je voor of tegen Europa’, maar: wil je een Europa bouwen op basis van rechtsgelijkheid voor alle burgers en volkssoevereini-

CV

GEBOREN

1964 (54 jaar),
Grevenbroich,
Duitsland.

OPLEIDING

Studie politieke wetenschappen, geschiedenis en filosofie aan de Universiteit van Munster. In 1995 gepromoveerd aan dezelfde universiteit met een proefschrift over de Franse socialistische partij en Europa.

WERK

Oprichter en directeur van het European Democracy Lab, een denktank die zich richt op de toekomst van de Europese democratie. Hoogleraar Europees Beleid en Democratie aan Danube University Krems in Oostenrijk.

teit in een federale structuur, of wil je blijven zitten in de integratiemodus met behoud van de zogenaamde natiestaten en, via de Europese Raad, de hoofdrol van de nationale staatshoofden en regeringsleiders.

Ik ben natuurlijk voor het eerste. Niet alleen omdat de huidige EU in zeer slechte staat verkeert, maar ook omdat we weten, en wisten, dat het Verdrag van Maasticht ging om het verenigen van staten en burgers. Hadden wij dat destijds goed gedaan, dan waren er geen discussies geweest over de vraag of de Duitsers voor de Italianen moeten betalen. Het 'vergemeenschappelijken' van de Europese schuld wordt gezien als het grote kwaad. We zouden juist moeten zeggen: schuld is een gemeenschappelijk probleem binnen de EU én wij moeten Italianen kunnen aanspreken op hun aanpak. Het is een heel ander verhaal wanneer we een gezamenlijk dak hebben waaronder we het Italiaanse probleem kunnen repareren, dan wanneer we Italië eruit gooien omdat het een probleem heeft. Dit zou een stap richting federalisering zijn. Een stap die in de VS, in Zwitserland en in Canada na een burgeroorlog

gerealiseerd. We zijn geen fiscale, sociale of budgettaire unie geworden, en hebben geen schuldaflossingsfondsen. Ik zeg niet dat er niets is gedaan, maar het zijn enkel bijzaken. Wanneer een systeem zich niet ontwikkelt, bouwt het altijd anti-systemische weerstand op. Dit uit zich nu in populisme. Zowel de linkse als rechtse populistische partijen komen voort uit hetzelfde fenomeen en voelen om verschillende redenen weerstand tegen de EU. Sommigen vanwege een anti-transferuniesentiment zoals de Nederlanders en de Duitsers. Anderen voeren een meer linkse oppositie tegen de EU vanwege de bezuinigingspolitiek vanuit Brussel. Het klopt dus niet dat er een hernationalisering gaande is. De hedendaagse natiestaten vallen juist in stukken uiteen langs de vraag: "Wat is jouw opstelling tegenover Europa?": *Brexit versus Remain* of *Macron versus Le Pen*."

Hoe beoordeelt u de besluiten om artikel 7-procedures te starten tegen Polen en Hongarije vanwege de ondermijning van de rechtsstaat en democratie? En

'We moeten de framing rond Europa veranderen van integratie naar democratie. Dan worden Salvini's ideeën minder aantrekkelijk'

kwam. Het was de zogeheten schuldmutualisatie, het samenvoegen en aflossen van schuld, dat de Verenigde Staten van een meervoudig begrip maakte tot een enkelvoudig begrip. En ik denk dat Europa dat moment stilaan nadert."

Het moment van een burgeroorlog?

"Ik wilde slechts een historische analogie maken, maar het intrigeert mij dat Macron onlangs stelde dat Europa zich aan de vooravond van *une guerre civile européenne* bevindt. Vergeet even de associatie met Syrië, maar kijk eens naar het theoretische verhaal. De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben spreekt over *stasis*, Oudgrieks voor burgeroorlog, oftewel systemische onbeweeglijkheid. Een burgeroorlog breekt doorgaans uit binnen een rigide systeem dat zich niet ontwikkelt. Die parallel is toepasbaar op de EU. Wij hebben ons niet ontwikkeld, geen van de in 2015 gedane beloften voor de voltooiing van de economische en monetaire unie zijn

zou een Europese Republiek dezelfde mogelijkheden hebben om de rechtsstaat te garanderen?

"Natuurlijk moet het altijd mogelijk zijn om onvervreemdbare mensenrechten en de rechtsstaat te beschermen, maar de artikel 7-procedure, hoezeer ik deze ook steun, schiet structureel tekort. Je gaat uit van niet-inmenging in een lidstaat of niet. Zo ja, waarom is er dan Europese bemoeienis met besluiten over de pensioenleeftijd van rechters in Polen? Ook al ben ik het eens met het genoemde middel en al ben ik blij dat er eindelijk ingegrepen wordt, het blijft een ingreep in een soevereine lidstaat. Welke legitimiteit heeft de EU hiervoor, anders dan dat Polen enkele jaren terug het Verdrag van Lissabon ondertekend heeft?

Hetzelfde geldt voor wat er nu gebeurt met de Europese Commissie die tegen Salvini vertelt dat zijn begroting onacceptabel is. Natuurlijk zijn er juridische beperkingen voor de hoeveelheid staatsschuld die een lidstaat mag hebben, maar hoe je het ook wendt of keert, de Commissie is niet verkozen. Deze bemoeienis komt →

→ "We blijven maar discussiëren over de vraag of de Duitsers de Italianen moeten helpen, in plaats van te zeggen: schuld is een gemeenschappelijk probleem binnen de EU én wij moeten Italianen kunnen aanspreken op hun aanpak."

neer op federalisme van een uitvoerende macht zonder parlementaire toestemming. Deze twee voorbeelden wijzen, elk op een andere manier, naar het probleem van soevereiniteit: de vraag wie het legitieme geweldsmonopolie heeft. Dit kan alleen opgelost worden met gelijke verkiezingen, de scheiding der machten en directe politieke vertegenwoordiging. De huidige structuur van de EU is een complexe legitimiteitsketting waarin de Raad legitiem zou zijn, omdat een lidstaat er deel van uitmaakt. Deze structuur is indirect en onverantwoord en daarom roept zij weerstand op. De Europese Republiek zal deze legitimiteit wél hebben, omdat deze overeenkomt met ons westerse idee van wat een democratie is.

Hoe komen we tot dit systeem? We zouden bijvoorbeeld een Europees kiesregister kunnen beginnen waarin alle Europese burgers van A tot Z worden vermeld, onafhankelijk van het land waar zij wonen. Omdat het Europees Parlement tegen transnationale lijsten heeft gestemd in februari dit jaar, stemmen we nog steeds op nationale lijsten en partijen voor de Europese verkiezingen. Deze zijn dus direct, geheim en algemeen, maar niet gelijk – te beginnen bij het simpele feit dat sommige stembureaus open gaan om acht uur en anderen om negen uur.

Overigens ontstaan naties door dit soort verkiezingen. Het maakt me boos dat we almaar spreken over identiteit, etniciteit en *Heimat*, maar de Duitsers in de negentiende eeuw waren helemaal geen Duitsers! Het waren Rijnlanders of Beieren. Zij werden Duitsers gemaakt via gelijk recht, eerst in 1848, maar daarna door Bismarck die alle Duitsers gelijke sociale rechten toekende. Hetzelfde geldt voor Frankrijk. Corsicanen en Bretoenen hebben niet dezelfde identiteit of taal. Het is op basis van gelijk recht en gelijke verkiezingen dat de natie, of beter de republiek, wordt gevormd.“

Eerder heeft u gezegd dat links het concept van Heimat opnieuw uit moet vinden. Welke elementen zijn hiervoor nodig?

“Iedereen heeft *Heimat*, in de zin van de plek waar je geboren bent en je kinderjaren doorbracht of het eten dat je gewend bent. Het wordt pas een probleem als je dit tot een identiteit maakt. Ten eerste moet *Heimat* voorbij het louter fysieke gebracht worden. Er is daar-

naast een sociale *Heimat* die gaat over je familie en vrienden en een intellectuele *Heimat* bestaande uit je politieke partij of de boeken die je leest. In zeldzame gevallen zijn de drie hetzelfde, maar meestal niet. Ten tweede moeten we voorkomen dat mensen op basis van hun geboorteplaats aanspraak kunnen maken op het recht dat die plaats onveranderd moet blijven. Dit is zeer gevaarlijk.

Als we het concept ten slotte toepassen op de vluchtelingen crisis zien we dat zij die vluchten geen *Heimat* meer hebben – daarom vluchten ze. Zij die vluchtelingen ontvangen, ervaren juist dat hun *Heimat* vernietigd wordt. Er zijn dus twee groepen die hun *Heimat* kwijtraaken. Het echte probleem is dat ontvangers die uit arme plattelandsgebieden komen, dit gevoel enkel hebben omdat zij eerder verwaarloosd zijn geweest. Zij zijn ongelukkig omdat hun *Heimat* achteruit is gegaan – cafés, bakkers en slagers zijn vertrokken. De wortel van veel bezwaren tegen de komst van vluchtelingen ligt in de langdurige verwaarlozing van landelijke gebieden.”

Europa is volgens u het idee van grenzenloosheid, maar moet ook een bron zijn van verbroedering en identiteit. Hoe verzoent u deze schijnbare tegenstelling?

“Het gaat niet om verzoening, maar om een wisselwerking. Europa is het idee van de universele verklaring dat mensen vrij en met gelijke rechten geboren worden. Vandaag de dag gaat Europa echter over veiligheid. Terwijl wij denken onze waarden te verdedigen, verraden wij ze juist, omdat we onze levens en welvaart zeker willen stellen.

De Europese kernwaarde is toewerken naar een wereld waar alle mensen vrij en met gelijke rechten geboren worden. Natuurlijk heb je grenzen nodig: om mensen op een bepaalde tijd en plaats gelijke rechten te verlenen, moeten we anderen buitensluiten. De vraag is of dit een permanente of tijdelijke toestand moet zijn. Dit is de keuze waar we voor staan, en je kunt het vergelijken met het maken van een risotto. Je moet het water héél, héél langzaam toevoegen, zo bouw je het gerecht op. Als wij het erover eens zijn dat dit de taak van Europa is dan moeten we het doen zoals risotto. We beginnen met het verwezenlijken van vrijheid en gelijke rechten voor Europeanen, en dan gaan we verder.” X

Een goed begin is slechts de helft

Reactie op de landbouwvisie van minister Schouten

door MERLIJN SCHUURBIERS

-Merlijn Schuurbiërs is MSc student Forest and Nature Conservation aan de Wageningen Universiteit en MSc student Spatial, Transport and Environmental Economics aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij liep stage bij de Tweede Kamerfractie van GroenLinks.

Minister Schouten van Landbouw wil dat Nederland in 2030 koploper is op het gebied van de kringlooplandbouw. Het streven van de minister is goed, maar in haar landbouwvisie ontbreken concrete maatregelen, zelfreflectie en verantwoordelijkheidsgevoel van de overheid.

De Nederlandse landbouw moet volgens de recent verschenen landbouwvisie van minister Schouten gaan verduurzamen. Dit inzicht is op zich al een overwinning voor mens, dier en milieu. Na de Tweede Wereldoorlog was er onder de 'Mansholtdoctrine' namelijk maar één weg vooruit: die van de productievergroting en kostenverlaging. Nooit meer moest iemand in Nederland honger lijden. Globalisering en het vrijemarktdenken werden omarmd. Verduurzaming was totaal niet aan de orde. Jammer genoeg bleek dit productivistische landbouwmodel een aantal nare bijwerkingen te hebben. Zo veel en zo goedkoop mogelijk produce-

ren, ging ten koste van de natuur, het klimaat en de sociaaleconomische positie van de boer. Gelukkig is daar nu een alternatief voor. In de visie van minister Schouten moet in plaats van voortdurende kostenverlaging, vermindering van het grondstoffengebruik het streven zijn in de landbouw. Nederland moet volgens de minister in 2030 koploper worden op het gebied van de kringlooplandbouw. Het streven van de minister is goed, maar in haar landbouwvisie ontbreken concrete maatregelen, zelfreflectie en verantwoordelijkheidsgevoel van de overheid.

Het feit dat minister Schouten een visie durft uit te spreken, verdient alle lof. Het is een verademing in de hedendaagse politiek om een minister te hebben die over een kabinetsperiode heen durft te kijken. Met deze landbouwvisie is ze er bovendien in geslaagd om de vinger op de zere plek te leggen. Ondanks de bijdrage van de landbouw aan biodiversiteitsverlies en klimaatverandering blijft een transitie naar een duurzaam productiesysteem uit. De agrofoodsector zit als het ware gevangen in het huidige productiesysteem. De financiële situatie van boeren maakt het onmogelijk om te verduurzamen. Boeren zitten gevangen in een schulden-cyclus en er is een gebrek aan durfkapitaal om de verandering in bedrijfsvoering te financieren. De wereldmarkt is instabiel en internationale concurrentie drukt de prijzen. In Nederland is de prijsbewuste consument bovendien de binding met zijn voedsel verloren. Er wordt daardoor te weinig betaald voor voedsel om verduurzaming mogelijk te maken.

Tot zover heeft de minister volledig gelijk. Wel ben ik bang dat ze de hardnekkigheid van het huidige landbouwmodel onderschat. Niet alleen op financieel gebied zit de agrofoodsector gevangen in het huidige productiesysteem. Waar de minister het ondernemerschap en het aanpassingsvermogen van de Nederlandse boeren de hemel in prijst, betwijfel ik of de Nederlandse boer zo gemakkelijk zal overstappen

naar duurzame landbouw. De boer heeft jarenlang in een cocon gezeten waarin intensief landgebruik aangemoedigd werd door collega's en boerenbelangenorganisaties. De minister vertrouwt bovendien op onze 'goede instellingen op het gebied van onderzoek en onderwijs' om de omslag naar kringlooplandbouw te maken. Ze vergeet daarbij te vertellen dat de overgrote meerderheid van het huidige onderzoek is gericht op productieverhoging. Waar vroeger de overheid nog 10% van haar budget opzij zette voor onderzoek naar biologische landbouw, ontbreekt tegenwoordig de financiële stimulans voor onderzoek naar duurzame productiemethoden. Daarnaast speelt het bedrijfsleven een te grote rol in de keuze van onderzoeksonderwerpen. Grote landbouwbedrijven gaan niet onderzoeken hoe landbouw duurzamer kan. Als boeren minder kunstmest of chemische bestrijdingsmiddelen zouden gebruiken, wordt het verdienmodel van die bedrijven immers ondermijnd.

Natuurinclusief

Daarnaast is de keuze voor kringlooplandbouw als hét alternatief voor het huidige landbouwsysteem opmerkelijk. Deze term werd vorig jaar door D66-Kamerlid Tjeerd de Groot geïntroduceerd in de Tweede Kamer. Hiervoor bestond echter ook al een beleidsterm die het duurzame alternatief voor conventionele landbouw moest aanduiden: 'natuurinclusieve landbouw', zoals gebruikt door het kabinet-Rutte II. Natuurinclusieve landbouw dekt precies dezelfde lading als kringlooplandbouw, maar verwijst bovendien naar het belang van (niet)functionele biodiversiteit voor duurzame landbouw. De keuze voor het hippe kringlooplandbouw, in plaats van natuurinclusieve landbouw, brengt het risico met zich mee dat de rol van insecten, weidevogels en bodemdieren in de landbouwtransitie ondergesneeuwd raakt. Om dit te ondervangen, wordt in het 'scenario voor een circulair Neder-

land in 2050' van Bureau de Helling (www.bureaudehelling.nl/voedsel2050) gesproken over 'natuurinclusieve kringlooplandbouw'; wat mij betreft dus een goede keuze.

Halve maatregelen

Wat verder opvalt aan de visie van de minister is het gebrek aan concrete maatregelen. Zo staat er dat vee 'bij voorkeur met zelf geproduceerd voer, lokaal voer of reststromen gevoed moet worden'. Het gebrek aan een concretere invulling van dit streven nodigt uit tot halve maatregelen, zoals de verplichte aanbeveling van belangenvereniging voor de landbouw LTO om 65% van de eiwitbehoefte van melkvee van eigen land of dat van naburige boeren te halen. Dit is een maatregel die onbedoeld aanmoedigt om een diversiteit aan gewassen te vervangen door hoog productieve monoculturen met intensieve bemesting zodat aan de eiwit-eis voldaan kan worden zonder meer grond aan te kopen. Als de minister echt duurzaam wil zijn, zou ze het moeten verbieden om voor veevoer gebruik te maken van producten die voor menselijke consumptie geschikt zijn. De veestapel zal onherroepelijk moeten inkrimpen, waarbij niet de vraag naar dierlijke producten, maar de milieugrenzen zouden moeten bepalen hoe groot de veestapel mag zijn.

Mijn grootste punt van kritiek op de landbouwvisie is echter het gebrek aan zelfreflectie en verantwoordelijkheidsgevoel. De minister schrijft in haar visie: 'Het kabinet vertrouwt op de kracht van de samenleving om de omslag naar kringlooplandbouw te maken.' De samenleving kan veel, maar als het op regie van een landbouwtransitie aankomt, zal de minister toch echt zelf aan de slag moeten en dienen te erkennen welke rol de overheid tot nu toe gespeeld heeft bij het in stand houden van het huidige productivistische model.

Het is juist de overheid die het goede voorbeeld moet geven door haar

eigen landbouwgronden uit de geliberaliseerde pacht te halen. Boeren worden nu door kortlopende contracten gedwongen om de grond uit te putten, in plaats van te werken aan een gezonde bodem met voldoende organische stof. Het is ook de overheid die onpopulaire maatregelen moet invoeren om ervoor te zorgen dat de Nederlandse consument een reële prijs voor zijn voedsel gaat betalen, een prijs die de milieukosten weerspiegelt en een eerlijke beloning biedt aan boeren. Alleen de regering kan door sturende belastingen en coördinatie van certificering van duurzame bedrijven de financiële obstakels voor een landbouwtransitie wegnemen. Bovendien is het aan de overheid om budget in te zetten ter financiering van duurzaam landbouwonderzoek, onderwijs en de omslag in bedrijfsvoering. Alleen op die manier gaan we productie-export vervangen door kennisexport en zullen boeren het aandurven om over te stappen naar duurzame productiemethoden.

Het begin is er. Nu is het van belang dat de visie van de minister vertaald wordt naar een compleet uitgewerkte set maatregelen zodat boeren écht weten waar ze aan toe zijn. De overheid moet bovendien weer de regie op zich nemen en actief gaan sturen op duurzame landbouw. Als de minister dat voor elkaar krijgt, heb ook ik vertrouwen in de toekomst. X

Dit artikel is gebaseerd op een rapport dat de auteur schreef tijdens een onderzoeksstage naar de landbouwtransitie voor de Tweede Kamerfractie van GroenLinks.

www.wur.nl/nl/nieuws-wur/Show/Structurele-veranderingen-in-de-landbouw-vragen-om-structurele-maatregelen.htm

Smart city

Het *smart city*-concept klinkt veelbelovend. Overheidstaken kunnen we sneller, goedkoper en efficiënter uitvoeren dankzij digitale technologie. Maar het leven van de dakloze Hassan staat in de *smart city* niet sneller of goedkoper weer op de rails, en de succesvolle zelfstandig ondernemer Esther verliest al haar rechten met één druk op de knop. Aan de hand van deze verhalen laat ik zien hoe en waardoor de overheid van karakter is veranderd door de toepassing van ICT.

door ARJAN WIDLAK

Natuurlijk kan ICT de kwaliteit van leven verbeteren, maar dat vraagt wél om slimmere sturing om te voorkomen dat we de mens uit het oog verliezen. De beginselen van behoorlijke ICT kunnen daarvoor een kwaliteitskader bieden.

De gedachte achter de *smart city* is dat toepassing van ICT in de stedelijke omgeving leidt tot meer efficiëntie en een betere kwaliteit van leven. Het concept heeft zich in de afgelopen twintig jaar ontwikkeld. Enerzijds is de aard van de technologie veranderd. In 1999 waren breedband en internet nog kernbegrippen; nu staan het gebruik van grote hoeveelheden gegevens (big data) en kunstmatige intelligentie centraal. Anderzijds verandert het concept in de breedte. Creativiteit, diversiteit en onderwijs werden onderdeel van het concept. Maar de functie van de overheid als aanjager van gebruik van digitale technologie blijft constant. Ook in Nederland zien we deze ontwikkeling.

Voor deze praktische kijk op technologie valt vaak veel te zeggen. Rijkswaterstaat gebruikt kunstmatige intelligentie om wegen te tekenen op luchtfoto's. Een toepassing die helemaal past in dit concept: met technologie wordt het werk efficiënter. Soms is dit meer omstreden. De gemeente Enschede stimuleert fietsers een app te gebruiken van het bedrijf Mobidot. Gebruik van deze app vereist echter dat verzamelde gegevens mee verkocht mogen worden bij verkoop van het bedrijf. Leusden werkt samen met KPN, maar wil de overeenkomst niet openbaar maken. Dit geldt ook voor de samenwerking van Eindhoven met Philips, en ook Den Haag zegt contracten niet openbaar te maken. Het is een logisch uitvloeisel van deze praktische manier van kijken. Binnen het *smart city*-concept ligt de nadruk op de mogelijkheden, en niet op over het feit dat technologie ook de verhoudingen verandert. Maar technologie is niet neutraal. Ze versterkt sommige belangen en verzwakt andere. De toepassing van ICT heeft de overheid wezenlijk van karakter veranderd in de afgelopen

twintig jaar. De twee voorbeelden op p. 16 maken dat concreet.

De bureaucratische cloud

In de verhalen van Hassan en Esther speelt de toepassing van ICT een cruciale rol. Het verhaal van Esther staat in het ongevraagde advies dat de Raad van State uitbracht op 6 september dit jaar. De Raad schrijft dat “de burger niet meer kan nagaan welke regels zijn toegepast,” “het niet meer is vast te stellen of de regels ook doen waarvoor ze bedoeld zijn,” “het valt niet meer na te gaan of een besluit is genomen op basis van de juiste gegevens” en “bij fouten in het systeem moet de burger zijn onschuld bewijzen.” Een kijkje in de ICT maakt inzichtelijk hoe dit komt.

Anders dan vroeger zijn ambtenaren niet meer de experts van hun eigen regels. Ze werken met een systeem dat gemaakt is door IT-experts en systeemontwerpers. Het is eigenlijk niet één systeem, maar duizenden systemen die met elkaar zijn verknoopt via duizenden datakoppelingen. Daarmee worden gegevens over burgers, bedrijven en beslissingen uitgewisseld. Niet alleen de RDW weet dat je een auto bezit, maar automatisch ook de Belastingdienst, de gemeente en het Centraal Justitieel Incassobureau (CJIB). En als je gemeente je nieuwe adres registreert, komt dat ook terecht bij je zorgverzekeraar, je pensioenfonds en de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO).

Dit systeem is ontstaan uit twee belangrijke ontwikkelingen. De eerste is het toepassen van ICT voor het geautomatiseerd nemen van beslissingen. Al decennia lang zijn de grote uitvoeringsorganisaties, zoals de Belastingdienst, UWV, SVB en anderen bezig met het automatiseren van – vooral – beschikkingen. Nu nemen we miljoenen automatische besluiten per jaar waar geen mens meer aan te pas komt; meer dan de helft van alle besluiten die de overheid neemt. Elke zeventien seconden wordt er iemand geflitst. Dat betekent dat er elke zeventien seconden een verkeersmaatregel wordt opgelegd. De

–Arjan Widlak is directeur en onderzoeker bij Stichting Kafkabrigade, een organisatie die actie-onderzoek doet gericht op het opsporen en oplossen van onnodige en disfunctionele bureaucratie. Hij publiceert regelmatig over de impact van informatietechnologie op het openbaar bestuur, waaronder wekelijks in het Financieele Dagblad en op iBestuur.nl.

1 Hassan woont in een garagebox

Hassan is een minderjarige jongen met een verstandelijke beperking. Hij is dakloos. Jarenlang wandelt hij de ene na de andere instantie binnen. Geen van de organisaties weet hem echt te helpen. Pas op z'n zeventiende vindt hij het juiste loket: MEE, een organisatie die mensen met een verstandelijke beperking begeleidt. Pablo, de hulpverlener die Hassan bijstaat, gaat namens Hassan alle loketten langs om voor de analfabete jongen in de juiste volgorde een briefadres, een DigiD, een uitkering, een bankrekening, een zorgverzekering, zorgtoeslag, beschermd wonen en meer aan te vragen. Het hele traject duurt meer dan een half jaar. Maar dan durft Hassan weer te dromen. Hij wil op Schiphol werken. "Het laden en lossen van bagage," zegt hij, "dat is mooi werk, begrijp je."

2 Geen stemrecht, geen verzekering

Esther reist de hele wereld rond voor haar werk als *motivational speaker*. Ze heeft een koophuis, een auto en kan prima voor zichzelf zorgen. Het gaat zelfs zo goed, dat ze vaker in het buitenland is dan in Nederland. Daarom besluit ze haar huis te verhuren. Als de huurders zich inschrijven bij de gemeente, ontdekt deze dat Esther veel reist. Een inschrijving in de Basisregistratie Personen (BRP) vereist dat iemand een bepaald aantal aaneengesloten dagen per jaar op het ingeschreven adres overnacht – het zogeheten ingezetenen criterium. Omdat Esther daar niet aan voldoet, wordt ze uitgeschreven uit de basisadministratie. De gevolgen blijken verstrekking. Ze verliest haar stemrecht, haar zorgverzekering, toeslagen, parkeervergunning en als zelfstandige ook haar btw-nummer en inschrijving bij de Kamer van Koophandel. Ze verliest vrijwel al haar rechten, terwijl er vrijwel geen rechten of plichten zijn gekoppeld aan deze registratie. De plichten blijven dan ook. De Belastingdienst is de enige die haar niet vergeet.

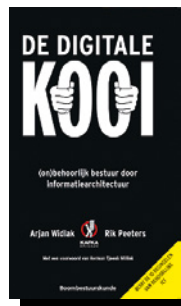
Belastingdienst krijgt elk jaar negen miljoen aanvragen voor inkomensafhankelijke toeslag. Het UWV neemt elk jaar bijna zeventien miljoen continueringbeslissingen.

Deze beslissingen worden steeds vaker genomen op basis van gegevens van andere organisaties. De overheid is niet alleen een enorme beslisfabriek geworden, maar wisselt ook op grote schaal gegevens uit. Al sinds eind jaren '90 hebben deze uitvoeringsorganisaties de mogelijkheid geschapen om gegevens uit te wisselen met partners. Tegenwoordig zijn soms op één registratie bijna tweeduizend organisaties aangesloten. Ook buiten de context van de dertien basisregistraties zijn er honderden registraties waarvan de gegevens uitgewisseld worden. In 2015 waren er in het domein van Veiligheid en Justitie al 495 datakoppelingen.

De organisaties die gegevens ontvangen, verwerken wijzigingen in hun eigen registratie. Op basis daarvan nemen een besluit zonder menselijke tussenkomst. Dit noemen we daarom een 'automatische netwerkbeslissing' of een 'geautomatiseerd ketenbesluit'.

Wat zien we hier nu precies gebeuren? Allereerst is de overheid nu vaak blind geworden voor de burger – letterlijk. Gegevens komen binnen via gegevensuitwisseling, zonder contact met de burger. En zonder contact met de burger gaat het besluit de organisatie uit. Dat betekent dat absurde uitkomsten, fouten of de noodzaak tot oordeelsvorming niet kunnen worden waargenomen door een professional. De burger moet daarop wijzen. Ooit was de professional verantwoordelijk voor het verzamelen van gegevens en het maken van een belangenafweging. Nu is de organisatie op dit punt blind.

De computer neemt een besluit op basis van 'als/dan'-beslisregels. De omvang van zo'n verzameling beslisregels is bij een organisatie als de Belastingdienst enorm. Hierdoor is onduidelijk op basis waarvan een individueel besluit is genomen. Niet elke organisatie maakt die regels openbaar. En wanneer

De digitale kooi
Widlak, A.C.,
& Peeters, R.
Den Haag, Boom
bestuurskunde,
2018

ze wèl openbaar zijn, zijn ze niet te herleiden naar de wetten waar ze op gebaseerd zijn.

Papiertje

Een wijziging in je gegevens bij één organisatie kan leiden tot acties bij organisaties waarmee je als burger geen contact hebt gehad. Die acties kunnen expliciet zijn, zoals een acceptgiro in de bus. Maar als de gevolgen niet direct zichtbaar zijn, dan kom je ze ook niet te weten. Dit is relevant omdat we er in de rechtsbescherming van uitgaan dat burgers weten bij welke organisatie de oorzaak ligt. Dat was een redelijke veronderstelling in de tijd dat je zelf met een papiertje langs elke organisatie moest. Nu moet de burger in feite het ICT-landschap van de overheid doorzien binnen de termijnen van beroep en bezwaar.

Dit zijn maar drie voorbeelden, maar ze zijn voldoende om te laten zien dat bestaande taken niet alleen sneller, goedkoper en efficiënter verlopen door de toepassing van ICT; het karakter van de overheid verandert er wezenlijk door.

Hoe is dit zo ontstaan? De informatie-architectuur van de overheid – dat wil zeggen, de manier waarop toepassingen en registraties onderling samenhangen – is niet ontworpen. Ze is ook niet gestuurd met een visie op publieke doelen of met afrekenbare kwaliteitskaders. Ze is ontstáán. Met name vanaf 2003 namen de grote uitvoeringsorganisaties het initiatief om niet meer te wachten op Den Haag, maar aan de slag te gaan met digitalisering. Hier ontstond een belangrijke dynamiek. Deze organisaties financierden deze ontwikkeling uit hun reguliere budget en vonden elkaar in kostenbesparing. Zo konden ze elke geïnvesteerde euro weer terugverdienen voor het reguliere budget.

Deels is dat een groot goed geweest. Er zijn enorme besparingen gerealiseerd. De arbeidsproductiviteit van een politieagent verdrievoudigt in zekere zin wanneer een teruggevonden auto via gegevensuitwisseling in het Kentekenregister staat. Het resultaat van het werk van de agent gebruikt de RDW dan om direct een oproep voor de APK-keuring en de

→ Vanaf 2003 namen de grote uitvoeringsorganisaties het initiatief om niet meer te wachten op Den Haag maar aan de slag te gaan met digitalisering.

TWEE BEGINSSELEN UITGELICHT

1 Recht op centrale correctie

Geen automatische doorwerking zonder automatische correctie

Nooit eerder was het mogelijk om iemands gegevens in duizenden registraties tegelijk te wijzigen. Nu wel. En dat heeft gevolgen, in de vorm van automatische besluiten. Dat noemen we 'automatische doorwerking'. Daarom: geen automatische

doorwerking zonder automatische correctie. Je zou het ook een recht op centrale correctie kunnen noemen. Alle rechten die je met één registratie kunt verliezen, moet je ook weer via die registratie kunnen herstellen. Want je kunt niet van een burger verwachten dat deze het ICT-landschap van de overheid doorziet. Dat betekent dus: geen nieuwe datakoppelingen zonder afspraken over het verwerken van correcties.

2 Scheid data en besluit

Wie digitaal besluit, organiseert ruimte voor afwijkende besluiten

Dit betekent zoveel als: een mens moet kunnen ingrijpen. Nu zijn het verzamelen van de gegevens en het nemen van het besluit vaak volledig met elkaar verweven in de software, waardoor het voor een individuele professional onmogelijk is een burger te helpen. Persoonlijk

contact, de situatie begrijpen of communicatie hebben pas zin als individuele organisaties kunnen handelen. Uiteraard is daar nog meer voor nodig. Ook is overzicht nodig om een belangenafweging te kunnen maken en verantwoorden. Maar zolang een afwijkend besluit überhaupt niet uitgevoerd kan worden door tekortkomingen in de informatie-architectuur, heeft het maken van de afweging geen zin.

Belastingdienst om een acceptgiro Wegenbelasting te sturen. De burger hoeft de interne communicatie van de overheid niet meer te verzorgen door zijn auto bij meerdere overheden opnieuw aan te melden.

Maar hiermee werd ook het organisatiebelang de rationale achter de digitalisering van de overheid. Het voorbeeld van Esther laat zien dat deze ontwikkeling ook onvoorziene gevolgen heeft. Bij gebrek aan kader werd kostenefficiëntie de bepalende kracht. Daarom zien we nu dat de inzet van gegevensuitwisseling eenzijdig in het belang van organisaties is, rechtsbescherming theoretisch wordt en fouten niet meer hersteld kunnen worden.

Behoorlijke ICT

Wat doen we eraan? Geen enkele individuele actor is geëquipeerd om deze onbedoelde gevolgen van de informatie-architectuur tegen te gaan. Daarom stel ik een aantal beginselen van behoorlijke ICT voor, die een leidraad kunnen vormen voor het ontwerpen van een informatie-architectuur die meer aansluit bij de sociale werkelijkheid van burgers. Eén van de functies van beginselen is dat ze een kwaliteitseis kunnen worden. Ook burgers en volksvertegenwoordigers die geen expert zijn, krijgen zo een norm in handen om de kwaliteit van ICT-instrumenten te bevragen en te beoordelen. In het kader op p. 17 zijn twee beginselen uitgelicht.

We hebben het nog niet over Hassan gehad. Zijn verhaal is in veel opzichten het tegenovergestelde van dat van Esther. Het contrast maakt zichtbaar dat de toepassing van ICT bij de overheid bepaalde belangen heeft versterkt en andere verzwakt. De uitschrijving van Esther werkt als een noodknop. Elke aangesloten organisatie stopt met het verlenen van diensten. Maar er is geen startknop voor Hassan; in zijn situatie is elke organisatie weer een eigen loket. De belangen van organisaties bepalen wat gemakkelijk wordt gemaakt en wat

niet. Pablo heeft de landelijke uitvoeringsorganisaties nodig om Hassan te helpen. Maar deze organisaties hebben er geen belang bij om loketten te integreren en betere toegang voor gemeentelijke of gesubsidieerde organisaties te realiseren. Dat kost geld dat de uitvoeringsorganisaties niet terugverdienen. En dus maakt de huidige informatie-architectuur dat het zes maanden duurt om een jongen als Hassan weer op de rails te zetten.

Een slimme stad is een meer zelfbewuste stad. Want met het verplaatsen van verantwoordelijkheden van Rijk naar gemeente zijn uitvoeringsorganisaties ook deels dienstverlener geworden van de gemeente. Maar deze instanties hebben vaak niet eens een accountmanager voor de gemeente. De afhankelijkheid lijkt eenzijdig. Hier kan de slimme stad meer zelfbewust optreden, zodat ze ook haar verantwoordelijkheden voor Hassan kan nemen.

Maar de dynamiek die we zien bij de uitvoeringsorganisaties – geen ander kader dan afrekenen op kosten, waardoor organisatiebelang leidend wordt – organiseert de stad vaak ook zelf bij haar eigen diensten en gesubsidieerde organisaties. Daar kan de gemeente zelf een kader scheppen met de beginselen van behoorlijke ICT om publieke waarden als rechtsbescherming en integrale dienstverlening te realiseren.

Goed uitgewerkte beginselen zijn enerzijds algemeen genoeg, maar anderzijds ook voldoende concreet om net als regels te kunnen functioneren als coördinatiemechanisme.

Door zaken zoals die van Esther en Hassan te onderzoeken, samen met betrokken partijen, zagen wij hoe de toepassing van ICT de overheid heeft veranderd. We keken door de ogen van Esther en Hassan naar wat er gebeurde. Dat is opdracht één voor de overheid bij elke toekomstige toepassing van ICT. X

Dit artikel is gebaseerd op het boek "De Digitale Kooi" van Arjan Widlak en Rik Peeters.

Literatuur

Albino V., Berardi U., Dangelico R.M., 2015, *Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance and initiatives*, in: Journal of Urban Technology, Vol 22 No. 1, pp. 3-21.

Teeffelen, van, K., Naafs, S., *Moeten we wel zo blij zijn met de slimme stad?* Trouw, 5 december 2017, www.trouw.nl/samenleving/moeten-we-wel-zo-blij-zijn-met-de-slimme-stad~aaa1a488/

Thaens, M. (red), *Smart City*, PBLQ, 2015, www.pblq.nl/advies/digitale-overheid/trendsboek-smart-city-eeen-stap-op-weg-naar-smart-governance

Raad van State, *Advies Wo4.18.0230/I*, <https://www.raadvanstate.nl/adviezen/zoeken-in-adviezen/tekst-advies.html?id=13065>

Widlak, A.C., & Peeters, R. (2018). *De digitale kooi*. Den Haag, Nederland: Boom bestuurskunde.

DOSSIER

Geldstelsel

*Een beter
milieu begint
bij ons geld*

Klaas van
Egmond

pag. 20

*Geld in het
digitale tijdperk*

Martijn Jeroen
van der Linden

pag. 26

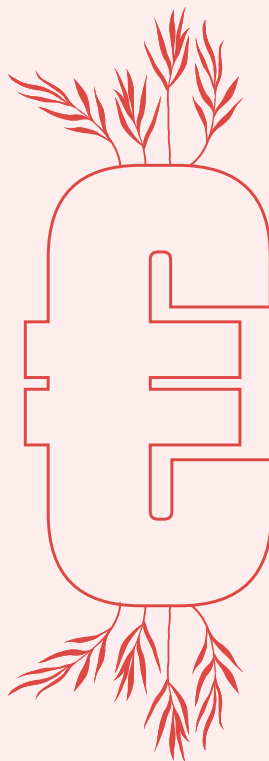

Commerciële banken zoals ING, ABN AMRO en Rabobank scheppen en beheren meer dan 95% van al het geld dat in omloop is. In dit dossier legt Klaas van Egmond uit dat duurzaamheidsambities zoals de energietransitie niet kunnen worden gerealiseerd met het huidige geldstelsel. Martijn Jeroen van der Linden pleit voor een financieel-monetair systeem dat gebaseerd is op de meest recente digitale ontwikkelingen.

Een beter milieu begint bij ons geld

Het huidige systeem van banken die geld scheppen, is contraproductief voor de enorme klimaatuitdagingen waar Nederland voor staat. Een fundamentele verandering van dit systeem is dan ook hard nodig: niet banken, maar de overheid moet geld gaan scheppen en beheren. Een dergelijk geldstelsel is rechtvaardiger, economisch stabiel en dus duurzamer.

door KLAAS VAN EGMOND

Duurzaamheid heeft alles te maken met waarden. Het streven naar duurzaamheid veronderstelt een achterliggend, min of meer gemeenschappelijk waardenpatroon met bijbehorende opvattingen over wat 'duurzame ontwikkeling' precies behelst.

Politiek moet gericht zijn op het realiseren van dat gemeenschappelijke waardenpatroon, en het economische en financiële bestel zijn middelen om dit te bereiken. Deze zullen daarom dienstbaar moeten zijn aan de samenleving, iets waar de politiek op behoort toe te zien.

Maar van zo'n doel-middelen-oriëntatie is geen sprake meer. Financiële markten zijn een eigen leven gaan leiden en zetten overheden onder druk.

Tegelijkertijd staat de samenleving de komende decennia voor enorme ecologische, economische, sociale en culturele uitdagingen. Klimaatverandering en als noodzakelijk gevolg daarvan een andere manier van energievoorziening, robotisering, toenemende inkomensverschillen en ongelijkheid, migratie en integratie zijn daar de belangrijkste voorbeelden van. Om aan deze uitdagingen het hoofd te bieden, zijn ingrijpende maatschappelijke veranderingen (transities) zoals de energietransitie nodig. Het is vrijwel uitgesloten dat deze transities met het huidige, van nature instabiele financiële bestel kunnen worden gerealiseerd. Crises zoals we die in de afgelopen tien jaar hebben meegemaakt, zullen zich steeds weer voordoen.

Een duurzame ontwikkeling vereist herstel van de doel-middelen-oriëntatie die een beschaafde samenleving kenmerkt. Zo'n samenleving kan alleen maar bestaan wanneer publieke en private verantwoordelijkheden in evenwicht zijn. Daar is nu geen sprake van.

In de eerste plaats moet, om het algemene prijsniveau in de economie constant te houden, bij groei van de bevolking ook de hoeveelheid geld toenemen. De vraag is wie dat geld moet en mag scheppen en in omloop brengen. De afgelopen eeuwen zijn veel filosofen, economen en staatslieden het er over eens dat het recht op en de plicht tot het creëren van geld bij de gemeenschap hoort te liggen. Maar het recht op geldschepping is juist bij private banken terecht gekomen, waarover later meer. Hierdoor loopt de overheid per jaar enkele tientallen miljarden euro's mis; geld dat gebruikt zou kunnen worden om de genoemde maatschappelijke transitie mogelijk te maken.

Ten tweede is ook de betalingsinfrastructuur ten onrechte in private handen gekomen. Zelfs bij de privatiseringen van de jaren '90 was de algemene consensus dat infrastructuur een publieke aangelegenheid is. Daarom werden de treinen privaat, maar de sporen publiek. Voor het huidige, eenzijdig private financiële bestel bestaat dan ook geen enkele legitimering.

Een derde punt van zorg is dat de private geldschepping in combinatie met de onevenredig grote omvang van het financiële bestel het proces van 'financialisering' versterkt: het belang van financiële motieven, actoren en markten wordt steeds groter en er wordt steeds meer winst gemaakt via financiële in plaats van via productieve kanalen. In de huidige ééndimensionale zoektocht naar het hoogste financiële rendement op de kortst mogelijke termijn wordt de economie over de volle breedte in de richting van roofofbouw gestuurd. Zo wordt het nieuw gecreëerde geld onder meer ingezet voor het exploiteren van toenemende schaarste, waarbij publieke *commons*, zoals natuurlijk gebied en water, toe-

geëigend en overgeleverd worden aan de markt. Goede uitzonderingen daargelaten, gaat het hierbij vaak om dubieuze aankopen, bijvoorbeeld gemeenschappelijke grond die 'van niemand is' maar door de lokale bevolking wel al generaties lang wordt gebruikt.

Landgrab en ontbossing

Nederlandse investeerders spelen bij het 'aankopen' van landbouwgrond elders in de wereld een belangrijke rol. Nederland staat, als het gaat om de hoeveelheid aangekocht landareaal, op de tiende plaats, achter de VS, China en de Verenigde Arabische Emiraten. Het financiële bestel heeft een groot aandeel in de verstrekte leningen. In een recent rapport van FERN, een NGO die zich richt op de sociale en ecologische rechtvaardigheid in het beleid van de EU, staan de drie Nederlandse grootbanken (Rabobank, ING en ABN Amro) met een leenbedrag van ruim 3 miljard dollar in de top10 van financiers van projecten waarbij *landgrab* en ontbossing aan de orde zijn. Het Nederlandse ambtenarenpensioenfonds ABP staat in de EU te boek als de derde grootste institutionele belegger op dit gebied. Het probleem speelt eveneens in de EU zelf. In een rapport opgesteld in opdracht van het Europese parlement (2015) staat dat een groot deel van de Europese landbouwgrond feitelijk in handen is van banken. Rabobank zou bijvoorbeeld via zeventien bedrijven in Polen en Roemenië investeren in de aankoop van grond, waarbij investeerders een jaarlijks rendement van 8 tot 9 % wordt beloofd, speculerend op de verwachte stijging van de grondprijs. Volgens het FERN-rapport verzwakken deze ontwikkelingen de sociaaleconomische en ecologische vitaliteit van het landelijk gebied.

Natuurlijk is de rol van geldschepping hier maar een deel van →

—Klaas van Egmond is hoogleraar Geowetenschappen (in het bijzonder Milieukunde en Duurzaamheid) aan de Universiteit Utrecht, en adviseur van de Triodos bank. Van 2004 tot 2008 was hij directeur van wat nu het Planbureau voor de Leefomgeving heet, en van 2012 tot 2016 kroonlid van de SER.

— De crisis van 2008 herhaalt zich onvermijdelijk omdat het financiële bestel niet is veranderd

het probleem: dit soort projecten kan ook worden gefinancierd met bestaand geld, bijvoorbeeld via investeringsfondsen, individuele handelaren en *private equity* fondsen, die dan maar hun eigen verantwoordelijkheid moeten nemen. Maar het kan niet de bedoeling zijn om voor dit soort investeringen het instrument van geldschepping te gebruiken. Gezien de enorme uitdagingen waar we de komende decennia voor staan, is er alle reden om die fundamentele en destabiliserende weeffout in het huidige maatschappelijke bestel ongedaan te maken en de taak van geldschepper te leggen daar waar deze thuishoort: bij de overheid.

De bank als geldschepper

In het Europese Verdrag van Maastricht uit 1992 werd echter vastgelegd dat overheden het recht op geldschepping verloren. Dit betekent dat 97% van het nu circulerende geld is gecreëerd door private banken en dat tegenover al dit geld evenzoveel schulden staan. Een bank creëert namelijk nieuw geld 'uit het niets' door een lening uit te schrijven, bijvoorbeeld voor een hypotheek of een bedrijf (zie toelichting op p. 24, red.). Op deze manier hebben Nederlandse banken de afgelopen 25 jaar meer dan 700 miljard euro gecreëerd en in omloop gebracht, zo blijkt uit de cijfers van De Nederlandse Bank. Klanten die geld lenen van de bank, bijvoorbeeld voor een hypotheek, betalen meer rente dan spaarders bij diezelfde bank voor hun spaargeld ontvangen; het verschil, de zogeheten 'spread', is de winst voor de bank.

Wanneer banken leningen verstrekken, wordt daarvoor dus (voor

een belangrijk deel) geen bestaand geld gebruikt maar nieuw geld gemaakt. Daardoor ontstaat er geen schaarste op de geldmarkt. De rente gaat dus niet omhoog en door de toestroom van nieuw geld juist eerder omlaag. Er is dus geen sprake van marktwerking. De op die manier gemakkelijk verstrekte leningen met de lage rentepercentages drijven de huizenprijzen op, waardoor er nog hogere hypotheekleningen worden verstrekt. Het vele geld dat daarmee in omloop wordt gebracht, zoekt zijn weg naar andere beleggingen, zoals aandelen, wat de indruk wekt dat het goed gaat met de economie. Ook gaat het nieuwe geld naar nieuwe keukens en boten waardoor de consumptie toeneemt en de economie daadwerkelijk groeit, zij het ten koste van een enorme schuldopbouw. Deze vicieuze cirkel leidt tot steeds hogere vastgoed- en aandelenprijzen, tot het moment dat het deel van de potentiële kopers die het niet meer kan betalen groter wordt, huizen langer te koop staan en het vertrouwen in steeds verder stijgende prijzen terecht begint te tanen. De 'euforische' stemming slaat om en de economie stort in. Dit 'procyclische' systeem levert de huidige 'hollen en stilstaan' (zogeheten *boom-bust*) economie op, doordat geld door de private banken op het verkeerde moment wordt gecreëerd en in omloop gebracht. De grafiek op deze pagina toont het Nederlandse Bruto Binnenlands Product (BBP) zoals dat op basis van een door ons ontwikkeld rekenmodel is berekend over de periode 1950-2050 (van Egmond en de Vries, 2018). Het model beschrijft de wisselwerking tussen de economie

en het financiële bestel. Het economische deel simuleert de economische ontwikkeling in afhankelijkheid van investeringen, productie, consumptie en loon- en prijsontwikkeling. Het financiële deel beschrijft de hierbij behorende geldstromen tussen categorieën consumenten, bedrijven, banken en overheid.

Zoals het model laat zien, herhaalt de crisis van 2008 zich onvermijdelijk in de toekomst omdat het financiële bestel sindsdien niet of nauwelijks is veranderd. Volgens hetzelfde procyclische mechanisme zullen zich dus opnieuw crisissituaties voordoen. De economische groei sinds 1950 betreft overigens maar voor een deel 'echte' groei omdat er veel meer geld is gecreëerd dan nodig was om het prijsniveau constant te houden. Het prijsniveau (exclusief de huizenprijzen) is negen keer zo hoog geworden, wat neerkomt op een gerealiseerde, gemiddelde geldontwaarding (inflatie) van bijna 4% per jaar. Van de door Centrale Banken beoogde prijsstabiliteit is dus niet veel terecht gekomen. Terwijl banken voor de crisis te veel geld hebben gecreëerd en in omloop hebben gebracht, doen ze dat na de crisis juist te weinig, omdat in de dalende markten de commerciële risico's daarvoor te groot zijn.

Banken: privaat bij winst, publiek bij verlies

Om verschillende redenen is het huidige bestel volstrekt ongeschikt voor het realiseren van de noodzakelijke maatschappelijke veranderingen.

In de eerste plaats hebben door het instabiele karakter van het huidige

€2000

€1500

€1000

€500

miljard €

€0

1950

1975

geldstelsel ingrijpende maatschappelijke veranderingen vrijwel geen kans van slagen. Op grond van eerdere ervaringen valt niet te verwachten dat er in tijden van crisis financiële ruimte zal zijn voor bijvoorbeeld de energietransitie die minstens vijf miljard euro per jaar kost. Bovendien zullen opnieuw enorme bedragen worden opgeëist om banken te redden. Deze claims steunen voor een belangrijk deel op het feit dat, afgezien van de geldschepping, ook de (aanvankelijk publieke) betalingsinfrastructuur volledig in handen is gekomen van banken. De noodzaak om deze private infrastructuur overeind houden, is tijdens de crisis van 2008 als belangrijk argument aangevoerd om de banken te redden. Daarmee zijn publieke en private verantwoordelijkheden en risico's door elkaar gaan lopen; banken zijn privaat in geval van winst en publiek in geval van verlies. Uit modelberekeningen blijkt in de tweede plaats dat de al geringe stabiliteit van het huidige financieel-economische bestel verder afneemt naarmate de kosten voor grote maatschappelijke transitie toenemen. Wanneer bijvoorbeeld milieukosten worden doorberekend in de prijzen, worden goederen en diensten duurder, neemt de vraag af en wordt het risico op sterke economische terugval groter. Daarbij is dan al reke-

ning gehouden met een verschuiving van de maaksector naar de (minder materiaal- en dus minder milieu-intensieve) dienstensector. In het huidige geldstelsel, waarin niet de overheid maar de private banken het geld scheppen, loopt de overheid enorme bedragen mis die juist gebruikt kunnen worden om de genoemde grote transitie te kunnen betalen.

Afgezien van deze grote maatschappelijke kostenposten is het financieel bestel in zijn huidige omvang in de derde plaats contraproductief voor de economische groei. Volgens onder meer een IMF-publicatie uit 2012 is de bijdrage aan de economische groei het grootst bij een schuld omvang die kleiner is dan het BBP, om bij verdere groei weer af te nemen. In Nederland bedraagt deze omvang al meer dan twee maal het BBP en is daarmee al zo groot, dat (per saldo) nog nauwelijks sprake is van bijdrage aan de groei. Met andere woorden: wanneer eenmaal in basale financiële diensten zoals hypotheekverstrekking en bedrijfsleningen is voorzien, →

Bruto Binnenlands Product

in miljarden euro's per jaar

Dit model is een weergave van de De Nederlandse economie, gereconstrueerd door een rekenmodel (BBP). De doorgetrokken lijn geeft de gereconstrueerde ontwikkeling van het Bruto Binnenlands Product weer tot nu toe en daarna de verwachte ontwikkeling wanneer het huidige financiële bestel

wordt gecontinueerd. De gestippelde lijnen geven het alternatief weer waarin het geldstelsel na de crisis van 2008 is hervormd en de overheid het geld schuldvrij schept; zonder inflatie (onderste stippellijn) en in de situatie waarin 2% inflatie politiek wenselijk wordt geacht.

2000

2025

2050

Hoe banken geld scheppen

Onze munten en bankbiljetten worden gemaakt in opdracht van de centrale bank. De overgrote meerderheid van het geld bestaat tegenwoordig echter niet in de vorm van munten en biljetten, maar in de vorm van direct opvraagbare eurotegoeden bij banken. Commerciële banken giraal geld scheppen. Zij doen dit door het verlenen van krediet aan bedrijven en huishoudens, zoals hypotheek en andere vormen van (persoonlijke) leningen. Door deze kredietverlening wordt minstens 95% van het geld gecreëerd door de commerciële banken met een officiële toestemming van de centrale bank.

Bezittingen

De bankbalans hiernaast maakt dit duidelijk. Op de balans van een bank staan alle bezittingen (activa of assets) en alle verplichtingen (passiva of liabilities) van de bank. Zoals de term balans al aangeeft, moeten deze altijd aan elkaar gelijk zijn. Dat is een boekhoudkundige wet. Verandert er aan de ene kant van de balans iets, dan moet dat ook aan de andere kant in gelijke mate het geval zijn. De 'bezittingen' van een bank

zijn die activiteiten waar de bank aan verdient: de leningen die zijn verstrekt aan huishoudens en bedrijven waarover de bank rente ontvangt, staatsobligaties die de bank bezit en de reserves die de bank aanhoudt bij de centrale bank. Deze reserves zijn de bezittingen die de bank het minst opleveren. De centrale bank betaalt de laagste rente. Daarom zal een bank er zo min mogelijk van op zijn balans willen hebben, niet veel meer dan het wettelijk minimum.

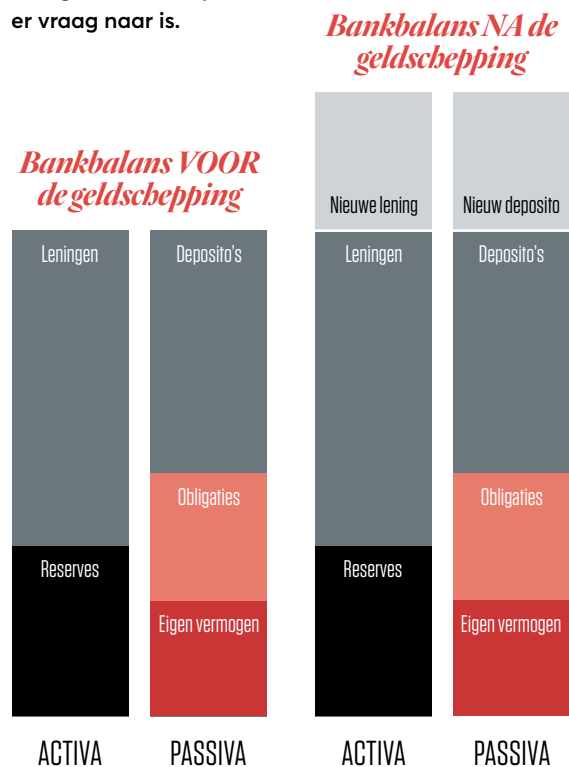
Verplichtingen

De verplichtingen van een bank betreffen zaken die de bank geld kosten. Het is de financiering van de bank. Daarvoor betaalt de bank de verstrekkers een vergoeding. Dat is het geld op betaal- en spaarrekeningen (deposito), het vreemde vermogen dat de bank zelf heeft geleend (zoals obligaties) en het eigen vermogen van de bank. Het eigen vermogen van de bank is het geld dat aandeelhouders in de bank hebben gestopt via de aankoop van nieuwe aandelen en door een deel van de winst niet als dividend uit te keren maar in de bank te laten (de ingehouden winst).

Alleen bij vraag

De bankbalans laat de geldhoeveelheid zien voor en na de geldschepping door het verstrekken van een lening. De geldhoe-

veelheid neemt toe als er een nieuwe lening wordt verstrekt. Op de bankbalans verschijnt dan zowel aan de bezittingen- als aan de verplichtingen zijde een gelijk bedrag. De lening is een bezitting voor de bank waarover deze rente ontvangt. Aan de verplichtingenkant verschijnt een extra deposito, een hoger bedrag op de betaalrekening van de persoon die de lening is aangegaan. Dat kan een persoon zijn die een hypotheek neemt, of een bedrijf dat een lening aangaat. Normaliter komt het overgrote deel van het geld via de kredietverlening van private banken op de wereld. De centrale bank brengt alleen munt- en briefgeld in omloop indien er vraag naar is.

— Hervorming van het financiële systeem is voorwaarde voor een meer duurzame samenleving en een circulaire economie

levert het huidige financiële bestel voor de samenleving behalve risico's weinig of niets meer op en kost het alleen maar geld.

Zonder hervorming geen duurzaamheid

Tegen deze achtergrond is hervorming van het financiële systeem een voorwaarde voor een meer duurzame samenleving en een circulaire economie. Die hervorming komt neer op het einde van de vervlechting van private en publieke functies binnen het geldstelsel. Alleen zo kan voldoende economische stabiliteit worden bereikt om aan de genoemde uitdagingen het hoofd te bieden. Een dergelijke publiek-private ontvlechting draait om twee elementen:

- Er komt weer een *publieke betalingsinfrastructuur*, overeenkomstig het publieke karakter van het spoorwegennet en het hoogspanningsnetwerk voor elektriciteit, en een publiek verankerde (spaar) bank waar burgers op een veilige manier hun geld kunnen stallen.
- *Geldschepping* wordt weer het principiële recht en de plicht van de overheid. De bovengenoemde nadelen van het huidige financiële bestel worden dan omgezet in voordelen. De overheid schept het geld niet wanneer dat commercieel aantrekkelijk is, maar wanneer het economisch nodig is. De hoeveelheid geld kan worden vergroot door geldschepping en omgekeerd worden ingekrompen door belastingheffing. De huidige manier van het sturen van de economie via de rente is veel te indirect, werkt bij 0 % rente niet meer en wetenschappers betwijfelen of die sturing ooit heeft gewerkt.

De ontwikkeling van het prijsniveau is bepalend voor de hoeveelheid te

scheppen geld. Door meer geld te scheppen wanneer bij een stagnerende economie het prijsniveau daalt, wordt die economie op Keynesiaanse wijze – dus door extra overheidsinvesteringen – gestimuleerd. Op die manier wordt het prijsniveau constant gehouden. Alternatief kan, indien dat politiek gewenst is, naar bijvoorbeeld 2 % inflatie worden gestreefd, een getal dat doorgaans gezien wordt als een niveau van inflatie waardoor de economie voldoende wordt gestimuleerd. Door geld op het juiste moment ('anticyclisch') in omloop te brengen, kan de economie zich stabiel ontwikkelen, zoals weergegeven in de grafiek. In het rekenmodel blijft dankzij dit mechanisme de economische ontwikkeling ook bij sterk toenemende (milieu-) transitiekosten stabiel.

De hoeveelheid geld die jaarlijks moet en mag worden gecreëerd, hangt in dit nieuwe bestel dus uitsluitend af van de economische ontwikkeling (prijsniveau) en wordt vastgesteld door een onafhankelijke financiële macht, vergelijkbaar met de onafhankelijke rechterlijke macht. De zorg van critici dat politici zich niet zouden kunnen beheersen bij het scheppen van geld, wordt daarmee afdoende weggenomen. Overigens was het in het verleden in de westerse wereld niet de overheid, maar waren het de private banken die te veel geld creëerden, vooral sinds de liberalisering van de jaren '80 en '90.

De onafhankelijk vast te stellen geldhoeveelheid kan door de overheid bijvoorbeeld worden gebruikt voor de transitie naar duurzaamheid. Afhankelijk van het politiek gewenste inflatieniveau gaat het daarbij om bedragen van tientallen miljarden euro's per jaar. Tegenover dit door de overheid gecreëerde en in omloop gebrachte geld staat geen schuld: →

Literatuur

Benes, J en M. Kumhof (2012)

The Chicago Plan revisited.
Working paper 12/202 IMF

Bezemer, D., Grydaki, M., Zhang, L., (2014). *Is Financial Development Bad for Growth?*
Economic Inquiry.

Egmond, N.D. van, en B.J.M de Vries (2018) *Modeling the dynamics of the financial-economic system:*

A: Understanding the current 'money as debt' crisis

B: exploring the 'debt free money' alternative Submitted for publication in the Journal on Banking, Finance and Sustainable Development.

Vooralsnog: www.SustainableFinanceLab.nl en www.KlaasvanEgmond.nl

Policy Department B Structural and Cohesion Policies (2015) *EU Agriculture and Rural Development. Extent of Farmland Grabbing in the EU;*
www.europarl.europa.eu/studies.

FERN (2016) *Financing Land grabs and Deforestation;* the role of EU-banks and investors; www.fern.org
IMF-working paper WP/12/161, (2012) *Too much Finance?* p42

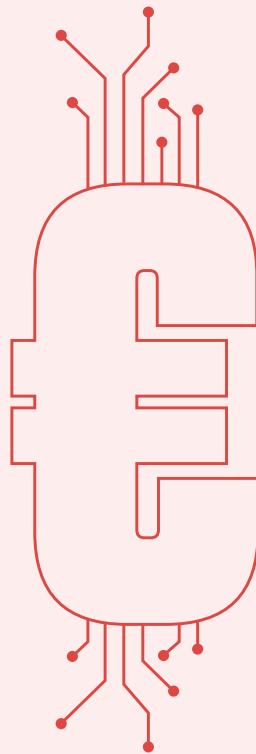
Werner R.A. (2012). *Towards a new research programme on 'banking and the economy' - Implications of the Quantity Theory of Credit for the prevention and resolution of banking and debt crises.* International Review of Financial Analysis 25(2012)1-17

het is 'schuldvrij' geld. Politiek kan worden besloten om een deel van het geld te gebruiken voor het terugbetalen van de staatsschuld.

Ook in het alternatieve bestel kunnen zich nog crises voordoen, maar die kans is zeer veel kleiner dan in de huidige situatie: het nieuwe anticyclische systeem is wezenlijk gericht op het dempen van de natuurlijke schommelingen op de geldmarkt en niet meer op het versterken ervan. In de tweede plaats kunnen in het nieuwe stelsel risico's niet meer worden afgewenteld op de belastingbetaler; iedereen draagt nu zijn eigen risico. In de derde plaats gaat het rentemechanisme weer functioneren. De prijs van geld wordt weer afhankelijk van de vraag naar geld, wat nu door private schepping van nieuw geld maar ten dele het geval is.

Nieuw elan voor Europa

Het door verschillende modelberekeningen onderbouwde voorstel voor hervorming van het geldstelsel is ook praktisch goed uitvoerbaar. Banken worden, op basis van hun zeer specifieke risico-expertise, maatschappelijk relevant als makelaars op de financiële markten. Ook de overige wijzigingen in het bestel zijn goed te overzien. Het *Quantitative Easing* programma van de Europese Centrale Bank, waarbij jarenlang maandelijks 80 miljard euro werd gecreëerd, lijkt al sterk op het hier bepleite model zoals dat in de EU (of een deel daarvan) zou kunnen worden geïmplementeerd. Alleen zou het gecreëerde geld dan niet in het financiële bestel moeten worden gepompt, met alle perverse effecten van dien, maar op de hier beschreven manier besteed moeten worden in de echte economie, bij voorkeur in een duurzame richting. Het zou Europa nieuw elan geven. X

Geld in het digitale tijdperk

Het huidige financieel-monetair systeem is structureel instabiel en valt ten prooi aan overregulering. Daarnaast werkt het duurzaamheidsambities zoals de energietransitie tegen. De opkomst van digitale technologieën als internet, blockchain, *smart contracts* en big data maken het mogelijk om het systeem fundamenteel anders in te richten. Een publiek digitaal geldstelsel vormt een antwoord op de belangrijkste problemen.

door MARTIJN JEROEN VAN DER LINDEN

Bankieren is de afgelopen eeuwen uitgegroeid van een bedrijfsmodel tot de basis van ons financieel-monetair systeem, en heeft bovendien een cruciale rol gespeeld in de economische ontwikkeling. Doordat banken geldtegoeden scheppen als onderdeel van het proces van kredietverlening, is de geldhoeveelheid losgekoppeld geraakt van de hoeveelheid edelmetalen. Dit heeft gezorgd voor economische groei. Bovendien hebben geldtegoeden het verplaatsen van geld over en betaling op afstand eenvoudiger gemaakt. Bankieren heeft ons dus veel gebracht.

Financiële alchemie

Aan geldtegoeden kleeft echter ook een groot nadeel: ze zijn instabiel. Geldtegoeden zijn verplichtingen van de uitgevende bank en dus *by design* verbonden aan bankbezittingen, voornamelijk leningen. Soms verandert – om wat voor reden dan ook – de waardering van deze bankbezittingen, wat een zogeheten *bank run* kan veroorzaken waarbij rekeninghouders massaal hun tegoeden claimen bij de bank. In 2008 leidde een run op (schaduw)banken (bijna) tot de ineenstorting van het financiële systeem. Schaduwbanken vallen buiten het reguliere toezicht. Zij financieren zich met geldmarktinstrumenten zoals geldmarktfonds-aandelen, en bezitten onder andere gesecuritiseerde (bank)leningen: leningen die zijn doorverkocht aan andere financiële instellingen.

Uitgevers van geldtegoeden en sommige geldmarktinstrumenten beloven deze claims altijd op aanvraag één-op-één in te wisselen voor bankbiljetten of geldtegoeden van een andere bank. Deze belofte wordt ook wel ‘contractuele liquiditeit’ genoemd. Contractuele liquiditeit zorgt ervoor dat geldtegoeden ook daadwerkelijk

gebruikt kunnen worden als geld, maar is tegelijkertijd een bron van instabiliteit. Niet in alle situaties kunnen geldtegoeden namelijk ingewisseld worden, zoals in 2008 wederom duidelijk werd. De voormalig gouverneur van de Bank of England Mervyn King (2016) noemt het idee dat altijd omwisselbare geldtegoeden langetermijninvesteringen kunnen financieren ‘financiële alchemie’.

De instabiliteit van geldtegoeden en het procyclische karakter van bancaire geldschepping (zie het artikel van Klaas van Egmond dit dossier) zorgt ervoor dat sinds de opkomst van banken systeemcrises altijd op de loer liggen. Een systeemcrisis verschilt fundamenteel van een crisis in een markt (tulpenbollen) of een sector (IT-bedrijven). Schommelingen horen bij markteconomieën. Systeemcrises bedreigen echter het gehele financieel-monetair systeem en hebben verstrekkende economische en niet-economische gevolgen. Zo heeft de laatste financiële crisis bijgedragen aan de opkomst van het populisme. Het redden van banken en de daaropvolgende bezuinigingen heeft volgens Martin Wolf (2014) en Adam Tooze (2018) geleid tot wantrouwen in financiële en bestuurlijke elites en de kansen voor populistische vergroot.

Morele risico's

Het tweede probleem van het huidige financieel-monetaire systeem, nauw verwant aan het eerste, is de overregulering. Om te voorkomen dat kredietproblemen leiden tot problemen in het monetaire systeem zijn de afgelopen eeuwen diverse publieke vangnetten voor private banken geïmplementeerd. De twee belangrijkste zijn centrale banken, die in uiterste nood liquiditeit verstrekken aan private banken tegen onderpand, en depositogarantiestelsels die deposito's →

→ **Martijn Jeroen van der Linden** is Lector New Finance aan de Haagse Hogeschool en PhD-kandidaat aan de TU Delft (afdeling Economics of Technology and Innovation).

— *Too big to fail*-banken weten dat ze altijd gered zullen worden. Dat is een bron van morele risico's

Indeling Geldsoorten

Geld kan worden ingedeeld op basis van vier karakteristieken:

1 De juridische basis

Geldobjecten (bezit) versus geldtegoeden (claims)

2 De uitgever

Publiek versus privaat

3 De vorm

Materieel versus immaterieel

4 De toegankelijkheid

Universeel versus beperkt.

Nieuw model

Voorstel voor een financieel-monetair systeem in het digitale tijdperk:

1 Een publiek monetair systeem op basis van materieel en *digitaal* geld

2 Een privaat financieel systeem op basis van effecten.

tot een bepaald bedrag garanderen indien een bank failliet gaat (tot €100.000 in eurolanden). De omvang van beide vangnetten is in de loop van de tijd bovendien steeds verder uitgebreid. Daarnaast zijn er impliciete garanties. Zo weten *too big to fail*-banken dat ze altijd gered zullen worden. Deze vangnetten maken het financieel-monetair systeem veiliger, maar zijn ook een bron van morele risico's. Banken zijn geneigd meer risico's te nemen, en verzekerde rekeninghouders zijn over het algemeen niet meer geneigd om banken te controleren. Middels regelgeving en toezicht, zoals regelgeving voor bonussen, trachten overheden morele risico's te reduceren. Het gevolg is dat banken risicovolle activiteiten verplaatsen naar landen met minder strengere regels. Om dit in te perken, zijn weer nieuwe regels nodig. Zo is een vicieuze cirkel van toenemende complexe regulering ontstaan. Rechtsgeleerde Morgan Ricks (2016) stelt dat huidige wet- en regelgeving nauwelijks te begrijpen is, laat staan te onderwijzen.

2795 pagina's regelgeving

Ook in de nasleep van de financiële crisis van 2007 tot 2009 is vooral gekozen voor meer regulering en toezicht. De Bank of International Settlements (BIS), de bank van de centrale banken, publiceerde de afgelopen tien jaar 2.795 pagina's nieuwe regelgeving. Deze BIS-regels worden na publicatie omgezet in nationale wet- en regelgeving. Inmiddels bedraagt de hoeveelheid regels letterlijk meer dan tienduizend pagina's in diverse landen. Volgens de Boston Consultancy Group moeten mondiaal opererende banken per dag ongeveer 200 wijzigingen doorvoeren. De grote vraag is of het systeem veiliger wordt van deze hoeveelheid complexe regels.

Complexe regelgeving heeft diverse nadelen. Zo wordt toetreding tot de markt steeds lastiger, dreigen kleine spelers zoals Triodos te bezwijken onder de regeldruk en nemen kosten toe bij zowel toezichthouders als bij banken. De grote hoeveelheid regels lijkt de oligopolistische marktstructuur van de bancaire sector in diverse landen te versterken. In Nederland was het marktaandeel van de drie grote banken in 2017 84%. Bovendien raken publieke en private taken en verantwoordelijkheden steeds verder vervlochten. Zo debatteren politici tegenwoordig over regels voor beloningen van individuele private bankiers – zoals in het geval van Ralph Hamers, de CEO van ING.

Daarnaast maken digitale technologieën het steeds eenvoudiger om wet- en regelgeving te ontwijken. In het digitale tijdperk zijn geld en leningen zeer mobiel geworden. Securitisaatie, een van de technieken gebruikt in het schaduwbankieren, was in het verleden tijdrovend. Met behulp van digitale technologieën kunnen leningen tegenwoordig zeer eenvoudig gekocht, verpakt en verhandeld worden. De realiteit is dat bankieren in het digitale tijdperk steeds vaker over een serie van aaneengeschakelde balansen loopt. De focus op individuele bankbalansen is in feite achterhaald, waardoor financiële regulering steeds moeilijker wordt.

Samenvattend: het huidige monetaire systeem is intrinsiek instabiel omdat het op geldtegoeden gebaseerd is, en het financiële systeem is overgereguleerd, wat leidt tot diverse problemen en digitale technologieën lijken de huidige wet- en regelgeving te ondermijnen.

Vier soorten geld

Digitale technologieën bieden echter mogelijkheden om het financieel-mo-

netair systeem significant te veranderen. Deze kansen kunnen begrepen worden door onderscheid te maken tussen verschillende geldsoorten. De economische wetenschap kent een dergelijk onderscheid niet. Een mogelijke reden voor dit tekort is dat de dominante neoklassieke economische theorie geld als iets neutraals ziet. Doorgaans leggen economen geld uit aan de hand van vier functies: ruilmiddel, rekeneenheid, opspottmiddel en betaalmiddel. Economen kijken dus vooral naar wat geld *doet* en besteden relatief weinig aandacht aan de vraag wat geld *is*. In de economische praktijk komen echter meerdere geldsoorten voor met verschillende voor- en nadelen.

Centrale bankiers rapporteren wel over die verschillen. De Europese Centrale Bank (ECB) onderscheidt drie geldhoeveelheden: M1, M2 en M3. M1 bestaat uit cash in omloop en kort termijndeposito's. M2 omvat M1 plus langeretermijndeposito's. M3 omvat M2 plus geldmarktinstrumenten. De ECB classificeert geldsoorten echter alleen voor beleidsdoeleinden, en niet om de verschillende karakteristieken van geld te begrijpen.

Om historische, hedendaagse en toekomstige geldsoorten echt goed te begrijpen en te kunnen beoordelen, ontwikkel ik in mijn proefschrift een taxonomie van geldsoorten, oftewel een indeling van geldsoorten op basis van karakteristieken. Ik onderscheid er vier (zie kader op pagina 28).

Met behulp van deze indeling kunnen de verschillen tussen bestaande geldsoorten beter in kaart worden gebracht. Bankdeposito's zijn bijvoorbeeld beperkt toegankelijke, immateriële geldtegoeden uitgegeven door private banken, bankbiljetten zijn universeel toegankelijke, materiele, publieke geldobjecten, en *cryptocurrencies* zoals de Bitcoin zijn universeel

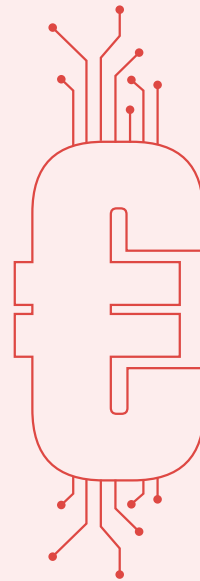
toegankelijke, immateriële, private geldobjecten. Daarnaast helpt de indeling om de mogelijkheden van nieuwe geldsoorten te begrijpen. Digitale technologieën bieden vandaag de dag de mogelijkheid om universeel toegankelijke immateriële publieke geldobjecten te introduceren. Dit is een vorm van geld die nog niet eerder heeft bestaan.

Nieuw stelsel: digitaal geld en effecten

In mijn proefschrift ontwikkel ik vervolgens een model voor het financieel-monetair systeem in het digitale tijdperk (zie kader op pagina x.)

Het model dat ik voorstel is gebaseerd op ideeën uit het zogeheten 'Chicago Plan'. Economen als Frank Knight en Irving Fisher (1935) stelden in de jaren dertig voor publieke en private taken en verantwoordelijkheden te ontvlechten. Dit is ook de essentie van mijn model. Het monetaire systeem (geldscheping en betaalinfrastructuur) is publiek, dus in handen van een onafhankelijke overheidsinstantie. Het financiële systeem (financiële bemiddeling en risicobeheer) is privaat, dus geen taak van de overheid. Hieraan voeg ik het gebruik van digitale technologieën toe, iets dat in de jaren dertig van de vorige eeuw uiteraard niet aan de orde was.

Tegenwoordig maken digitale technologieën het verplaatsen van en betalen met geldobjecten over afstand mogelijk. Hierdoor zijn banken voor het monetaire gedeelte niet meer nodig. We kunnen nu digitale geldtegoeden van private banken vervangen door publieke digitale geldobjecten. Het voordeel van een geldstelsel gebaseerd op geldobjecten in plaats van tegoeden is dat het van nature stabiel is. Een stabiel geldstelsel maakt het vervolgens →

— Momenteel komt sparen in feite neer op investeren in een bank. De meeste rekeninghouders weten echter niet waarin ze investeren

mogelijk financiële regulering te versimpelen.

Monetaire autoriteit

In het model beheert een monetaire autoriteit namens en voor de burgers de materiele en digitale hoeveelheid geld. Deze monetaire autoriteit kan op verschillende manieren worden ingericht, bijvoorbeeld op basis van de manier waarop geld in omloop komt. Dit kan via overheidsbestedingen, zoals Klaas van Egmond voorstelt, of via een burgerdividend. Een publiek digitaal geldstelsel maakt het mogelijk geld op het allerlaagste niveau in omloop te brengen, simpelweg via het plussen van de rekeningen van alle burgers met een gelijk bedrag. Eventueel kan met behulp van *smart contracts*, oftewel geprogrammeerde afspraken, worden vastgelegd dat nieuw geld alleen kan worden gebruikt om nieuwe effecten te kopen; nieuw geld wordt zo aan nieuwe bedrijvigheid gekoppeld.

Daarnaast maken digitale technologieën het mogelijk contractuele liquiditeit, dus de garantie dat geldgoeden altijd één-op-één kunnen worden ingewisseld voor fysiek geld, te vervangen door marktliquiditeit. Banken gaan net als andere financiële tussenpersonen geld aantrekken middels de uitgifte van aandelen en obligaties. Deze effecten zijn verhandelbaar tegen een marktprijs en leggen dus geen claim op de uitgever (de bank), zoals bankdeposito's nu. In het digitale tijdperk zijn enkel een telefoon en internetverbinding nodig om effecten real time te verhandelen. Digitale effecten bieden dus liquiditeit.

In een dergelijk systeem komen risico en beloning op één lijn te liggen, en is toezicht op financiële tussenpersonen veel eenvoudiger en effectiever. De focus komt te liggen op financieel toezicht: transparantie,

het inzichtelijk maken van risico's, fraudebestrijding. Iedere financiële tussenpersoon publiceert een prospectus (banken hebben hier momenteel een uitzonderingspositie) en rapporteert haar resultaten. Dit kan real time dankzij digitale technologieën. Ook over ecologische en sociale waarden wordt gerapporteerd.

Kernwapenproducenten

In een dergelijk financieel systeem wordt investeren een bewuste(re) keuze. Momenteel komt sparen in feite neer op investeren in een bank. De meeste rekeninghouders weten echter niet waarin ze investeren. Uit recent onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat negen van de tien klanten van ING niet weten dat de bank leningen verstrekt aan kernwapenproducenten en dat driekwart dit onjuist vindt. In een hervormd systeem kan geld zowel in materiële als digitale vorm worden gespaard, of kunnen digitale effecten van financiële tussenpersonen worden gekocht. Deze tussenpersonen zijn verplicht te vertellen waarvoor zij het geld gaan gebruiken en rapporteren over de resultaten. Geld staat stil (in materiele of digitale vorm) of je koopt bewust verhandelbare effecten. Hierdoor verbetert marktwerking. De focus op financieel toezicht helpt bovendien risicobeheer te verbeteren.

Een publiek digitaal geldstelsel levert daarnaast diverse andere mogelijkheden op. Een voorbeeld is het real time innen van BTW middels *smart contracts*. Bij aankoop van een product of dienst wordt direct verrekend.

Politiek vraagstuk

Wetenschappers kunnen monetaire hervormingsvoorstellen en modellen ontwikkelen, maar het zijn uiteindelijk democratische gekozen

politici die besluiten over de inrichting van het financieel-monetair systeem. Zij bepalen het mandaat van de banken en andere financiële instellingen en de geldsoort(en) die voor belastingen worden geaccepteerd. De digitalisering van geld gaat hoe dan ook tot veranderingen leiden en een visie van politieke partijen op de toekomst van het geldstelsel is noodzakelijk.

Sinds 2016 onderzoeken diverse centrale banken *central bank digital currency* (CBDC), oftewel digitaal geld uitgegeven door centrale banken. De Riksbank (2018) kondigde recent aan in 2019 te gaan experimenteren met 'e-krona' omdat het gebruik van fysiek geld snel afneemt in Zweden. Ook hier geldt dat definitieve implementatie een politieke keuze is. Hoewel CBDC lijkt op een publiek digitaal geldstelsel, zijn er cruciale verschillen. In het geval van CBDC vormt een balans de basis, net als in het huidige geldstelsel. Geld is alleen een tegoed van de centrale bank in plaats van een tegoed van een commerciële bank. In het hierboven voorgestelde model is geld niet langer een tegoed maar een object. Een fundamenteel probleem van de meeste CBDC-voorstellen is dat contractuele liquiditeit niet wordt oplost en een *bank run* – in digitale vorm – waarschijnlijk zelfs makkelijker wordt. Recent onderzoek van de Bank of England beweert het probleem van contractuele liquiditeit te ondervangen met ontwerpprincipes. Het is echter waarschijnlijk dat fundamentele verandering van het financieel-monetair systeem meer oplevert.

Diverse economen hebben er al op gewezen dat verandering van het financieel-monetair systeem vooral een politiek probleem is. Zo was Milton Friedman in de jaren '80 "very

sceptical . . . that there is any political possibility of achieving one hundred percent reserves". Lobby's en gevestigde ideeën zijn hier de voornaamste oorzaken van. Bankiers en aan banken gerelateerde economen doen alsof de economie instort als het financieel-monetair systeem wordt aangepast en zetten alternatieven weg als radicaal. Een fundamentele verandering is echter niet per definitie radicaal. Het lijkt zelfs redelijk te stellen dat het radicaal is om een instabiel monetair systeem en een overgereguleerd financieel systeem in stand te houden. De huidige inrichting botst met zowel democratische als marktprincipes. King (2016) stelt dat het veel zegt over de irrationaliteit van een samenleving om haar financieel-monetair systeem te baseren op alchemie en roept op tot een intellectuele revolutie. Daarnaast vraagt digitalisering om actie. Digitale technologieën maken het mogelijk voorbij alchemie te gaan en een digitale vorm van contant geld te introduceren.

Niet radicaal maar rationeel

Politieke partijen van alle gezindten moeten beseffen dat een nieuwe financiële crisis binnen het huidige systeem onvermijdelijk is. Meer of strenger toezicht is geen oplossing. Voor echte veranderingen in de financiële sector, en om ruim baan te geven aan duurzaamheidsdoelstellingen zoals de energietransitie, kunnen politici niet om een fundamentele verandering van het geldstelsel heen. Dit is niet radicaal maar rationeel. Het afnemend gebruik van fysiek geld en voorstellen als de e-krona en CBDC laten zien dat verandering eraan komt. Het is hoog tijd het financieel-monetair systeem te updaten naar het digitale tijdperk. X

Literatuur

- Admati, A.R. (2016). *It takes a village to maintain a dangerous financial system*. Hoofdstuk in Herzog, L. (ed.) (2016). *Just Financial Markets? Finance in a Just Society*. Oxford: Oxford University Press. Beschikbaar op: <http://bankersnewclothes.com/wp-content/uploads/2016/06/Takes-a-Village-May-2016.pdf>
- Bjerg, O. (2017). *Designing new money – the policy trilemma of central bank digital currency*. *Copenhagen Business School Working Paper*, juni.
- Graeber, D. (2014 [2011]). *Debt: The First 5,000 Years*. New York: Melville House.
- King, M. (2016). *The End of Alchemy: Money, Banking and the Future of the Global Economy*. Londen: Little, Brown.
- Knight, F., G. Cox, A. Director, P. Douglas, A. Hart, L. Mints, H. Schultz en H. Simons. (1933). *Memorandum on Banking Reform*. Franklin D. Roosevelt Presidential Library, President's Personal File 431, March 1933. Opnieuw gedrukt in Phillips, R.J (2015 [1995]). *The Chicago Plan & New Deal Banking Reform*. Milton Park/ New York: Routledge, 191-199.
- Kumhof, M., en C. Noone (2018). *Central bank issued digital currencies – design principles and balance sheet implications*. *Bank of England Staff Working Paper* 725.
- McMillan, J. (2014). *The End of Banking: Money, Credit, and the Digital Revolution*. Zurich: Zero/One Economics.
- Phillips, R.J. (2015 [1995]). *The Chicago Plan & New Deal Banking Reform*. Milton Park/New York: Routledge.
- Reinhart, C.M., and K.S. Rogoff (2013). *Banking crises: an equal opportunity menace*. *Journal of Banking & Finance* 37: 4557-4573.
- Ricks, M. (2016). *The Money Problem: Rethinking Financial Regulation*. Chicago/Londen: The University of Chicago Press.
- Tooze, A. (2018). *Crasped: How a Decade of Financial Crisis Changed the World*. Londen: Allen Lane.
- Wolf, M. (2014). *The Shifts and the Shocks: What We've Learned – And Still Have to Learn – From the Financial Crisis*. Londen: Allen Lane.
- De volledige literatuurlijst staat in de digitale versie van het artikel op www.bureaudehelling.nl

In Beeld met Roel Jeroen van der Linden

Verandering vraagt veel van ons. Voornamelijk wilskracht en energie, om te breken met de blinde kracht van het leven die er vaak voor lijkt te zorgen dat alles bij het oude blijft. Verandering gaat vaak gepaard met twijfel – is het wel mogelijk wat we willen? 'Het is wat het is' lijkt soms het adagium – zoals geldschepping in handen van commerciële banken. Zo gaat het nu eenmaal, al heel lang.

Maar kunnen we die blinde levenskracht ook ombuigen? Zijn we echt zo stuurloos als we soms denken? De veranderingen in het geldstelsel die in deze Helling worden bepleit, inspireerden kunstenaar Roel Jeroen van der Linden tot een tekening over kracht, wil en twijfel.

www.roelvanderlinden.wordpress.com

Een duurzaam thuis

**Over
waarden in
wonen**

Een woning is een bijzonder goed. Enerzijds is het een investering waarmee veel geld te verdienen valt, anderzijds heeft de overheid de wettelijke plicht te zorgen voor een goed, betaalbaar huis voor iedereen. Woningen spelen bovendien een cruciale rol in de energie- en zorgtransitie waar Nederland voor staat. Geld en efficiëntie zijn momenteel de dominante waarden in het woonbeleid, waardoor een 'goed, betaalbaar huis' voor velen buiten bereik ligt. Een woonbeleid dat daarnaast wil bijdragen aan doelstellingen op het gebied van duurzaamheid en zorg moet bovendien ook gestoeld zijn op waarden zoals rechtvaardigheid, gelijkheid en duurzaamheid.

door MARJA ELSINGA

De overtuiging dat fatsoenlijk wonen een meerwaarde heeft voor de samenleving stamt al uit 1901, het jaar waarin de Woningwet werd ingevoerd. Deze wet werd bepleit door onder andere liberale politici en artsen met als doel de samenleving gezonder te maken. De ongezonde woonomstandigheden van arbeiders belemmerden de arbeidsproductiviteit en daarmee de economische groei van Nederland. Eind 19^e eeuw trokken veel mensen van het platteland naar de stad, want daar was werk in deze periode van industrialisering. Ze vonden daar onderdak bij particuliere verhuurders voor wie rendement belangrijker was dan de gezondheid van hun huurders.

De Nederlandse overheid koos een oplossing die op breed draagvlak kon rekenen in de samenleving: financiële steun van de overheid voor private non-profit organisaties ten behoeve

van een beschaafde samenleving en een bloeiende economie, oftewel woningcorporaties. Deze dienden een duidelijk doel, namelijk 'het belang van de volkshuisvesting'. De corporatiesector bleef tot de Tweede Wereldoorlog van bescheiden omvang, maar groeide enorm toen ze werd ingezet om de naoorlogse woningnood op te lossen.

Gezinsbeleving

De sociale huursector ontving financiële steun om de naoorlogse woningnood op te verminderen. Toen de ergste nood was opgelost, rees de vraag of de eigen woningsector geen steun verdiende. In 1953 werd daarom een Werkgroep Eigen Woningbezit ingesteld om de maatschappelijke effecten van huizenbezit te onderzoeken. De commissie kwam tot de conclusie dat het bezitten van een eigen huis positieve gevolgen heeft: het bevordert vermogensopbouw, gezinsbeleving en spaarzin. Vanaf dat moment werden zowel de sociale huursector als de koopsector gestimuleerd, met als gevolg een groei van beide sectoren (zie figuur). Het onbenoemde resultaat was inkrimping van de commerciële huursector.

In de jaren '70 werd wonen door het centrumlinkse kabinet-Den Uyl (PvdA, KVP, ARP, PPR, D66) als *merit good* beschouwd, ofwel een goed waarvan de burgers volgens de overheid de positieve effecten onderschatten. Dit was de reden voor brede overheidssteun voor de woningsector. Wonen werd daarmee een substantieel onderdeel van de Nederlandse verzorgingsstaat en er kwamen subsidies voor zowel sociale huurwoningen, commerciële huurwoningen als koopwoningen. Het fenomeen 'overheidsfalen' openbaarde zich in de loop van de jaren '80 op de woningmarkt. Het viel de overheid namelijk zwaar om alle taken inzake wonen die ze op zich had genomen, goed uit te voeren. Uit de Parlementaire Enquête Bouwsubsidies van 1988 bleek dat de controle op de subsidieverstrekking tekort schoot.

Het doorschieten van de overheidsbemoeyenis bleek een vruchtbare voedingsbodem voor de introductie van het markt- en efficiëntie denken in het Nederlandse woonbeleid.

'Passend wonen'

Aan het einde van de jaren '80 deed het neoliberale denken, dat begon in de Angelsaksische wereld, zich ook gelden op de Nederlandse woningmarkt, met de Nota Van Bouwen Naar Wonen van staatssecretaris Heerma (CDA) als markeerpunt. Het stimuleren van de koopsector en het streven naar 'marktconforme huren' stonden in deze nota centraal. Ook werd de term 'goedkope scheefheid' geïntroduceerd voor de situatie waarin mensen in een sociale huurwoning wonen terwijl ze daar op basis van hun inkomen niet thuishoren. Waar de sociale huursector altijd een sector voor een brede doelgroep was, werd nu met beschuldigende vinger naar 'scheefwonders' gewezen. 'Passend wonen' werd als begrip in 2016 geïntroduceerd, waarbij 'passend' hier louter in financiële termen wordt uitgedrukt – waardoor het doel van het algemene maatschappelijk belang naar de achtergrond verdween. In de sociale huursector heeft 'efficiëntie' überhaupt alleen een financiële betekenis.

Valse concurrentie van woningcorporaties met commerciële vastgoedbeheerders was de aanleiding voor inmenging vanuit Brussel met de Nederlandse corporatiesector. De Brusselse bemoeyenis werd in Nederland als excuus gebruikt om de sociale huursector fundamenteel van karakter te veranderen, van de brede sociale huursector die het was naar een sector gericht op de meest kwetsbare groepen. Een belangrijk doel hiervan was ruimte maken voor commerciële investeerders in het middensegment van de woningmarkt. Marktwerking werd het doel, vergezeld van de impliciete veronderstelling dat meer markt sowieso beter was. Er was groot vertrouwen dat de commerciële sector in →

—Marja Elsinga is hoogleraar Housing Institutions & Governance aan de TU Delft, visiting professor op de Tongji Universiteit in Shanghai en voorzitter van het onderzoeksprogramma *Housing in a Changing Society*, over de rol van wonen en woningbouwcorporaties in de zorg- en energietransitie.

De hoogte van de huurtoeslag sluit niet aan bij het percentage van het inkomen dat mensen aan woonkosten zouden moeten besteden

de woonbehoefte van mensen met een middeninkomen kon voorzien, maar betaalbare woningen voor deze groepen bleken al snel een illusie. Middeninkomensgroepen kwamen tussen wal en schip terecht: voor een sociale huurwoning was hun inkomen te hoog, voor particuliere huur- en koopwoningen te hoog.

Kampioen hypotheekschuld

Ook de koopsector werd symbool voor die marktwerking: hoe meer koophuizen, hoe beter voor de woningmarkt, leek het motto. In de koopsector sloeg dit financiële denken in de jaren '90 op een bijzondere manier door. De fiscus faciliteerde voortaan niet alleen de investering in een eigen huis, maar ook hypotheekproducten die gericht zijn op het maximaal gebruiken van de hypotheekrenteaftrek: de spaarhypotheek, de levenshypotheek, de beleggingshypotheek en de aflossingsvrije hypotheek. Daarmee veranderde Nederland van een spaarzaam landje in kampioen hypotheekschuld, gerekend naar percentage van het BNP.

Opmerkelijk genoeg dacht toen niemand: dit kost wel heel veel belastinggeld! Bovendien stimuleerde dit beleid mensen een zo hoog mogelijke hypotheek te nemen: hoe meer schuld, hoe beter, kwam er als motto bij. Dit is het tegenovergestelde van de intenties van de werkgroep Eigen Woningbezit in de jaren '50: het stimuleren van bezitsvorming.

Bovendien werden de koop- en de huursector systematisch verschillend behandeld: de koopsector werd gesubsidieerd via de fiscale behandeling (hypotheekrenteaftrek minus eigen woning forfait: 10 miljard) en de huursector (2 miljard verhuurdersheffing per jaar) werd een bron van inkomsten voor de overheid.

Energieneutraal en levensloopbestendig

Nederland kent een zeer rijke traditie van regelgeving op de woningmarkt:

van bezitsbevorderingspremie tot huurtoeslag en van huurbescherming tot hypotheekgarantie. Bovendien hebben we al decennia ervaring met het aanpassen van die regulering ten behoeve van meer marktwerking. Dit zou kunnen suggereren in het rijke Nederland met zoveel ervaring op het gebied van woningbeleid, geen problemen meer op woongebied moet kennen.

Die problemen zijn er echter wel degelijk.

In Nederland staan 7,7 miljoen woningen, waarvan de meeste aanpassing vergen om energieneutraal te worden en te passen bij een Nederland waarin ouderen langer zelfstandig moeten blijven wonen. Er is sprake van een enorme opgave in de bestaande woningvoorraad die vooral de zorg is van de ministers Wiebes (Economische Zaken en Klimaat) en De Jonge (Volksgezondheid, Welzijn en Sport). Daarnaast zijn er te weinig woningen en is de realisatie van 1 miljoen woningen voor 2030 de ambitie van minister Ollongren (Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties).

Op lokaal niveau zien we de noden op de woningmarkt maar al te goed. Voor middeninkomensgroepen, die te veel verdienen voor een sociale huurwoning en te weinig voor een koophuis en een particuliere huurwoning, zijn er nauwelijks betaalbare woningen beschikbaar. Bovendien zijn er betaalbaarheidsproblemen onder huurders in een sociale huurwoning. De hoogte van de huurtoeslag sluit namelijk niet aan bij het percentage van het inkomen dat mensen volgens het NIBUD aan woonkosten zouden moeten besteden.

Een meerderheid van de belanghebbenden op de woningmarkt heeft echter baat bij schaarste en grote prijsstijgingen. Gemeenten profiteren van hoge grondopbrengsten, eigenaar-bewoners zien de waarde van hun huis graag stijgen en hoge prijzen betekenen goede marges voor bouwers, ontwikkelaars en makelaars. De →

De woningmarkt in beeld

100%

90%

80%

70%

60%

50%

40%

30%

20%

10%

0%

1947

1956

1967

1975

1985

1993

2005

2015

Legenda

- Huiseigenaarschap
- Huur particuliere sector
- Sociale huur

BRON: WONINGBEHOEFTEONDERZOEKEN (WBO EN WOON)

huidige situatie is pijnlijk voor starters die geen woning kunnen vinden, maar electoraal is deze groep van geringe betekenis. Schaarste en hoge prijzen vormen ook een probleem voor bedrijven die personeel willen aantrekken, bedrijven ontfermen zich daarom in toenemende mate zelf over de huisvesting van nieuwe werknemers.

Waarden crisis

De belangrijkste crisis op de woningmarkt is dan ook een waarden crisis. Door alle energie die we hebben gestoken in het ontwikkelen van beleidsinstrumenten, zijn we het belangrijkste doel van woonbeleid uit het oog verloren: een goed en betaalbaar huis voor iedereen, aangevuld met nieuwe doelen als energieneutraliteit en levensloopbestendigheid; doelen die je niet bereikt met enkel de waarden 'geld' en 'efficiëntie'. Voor de doelloosheid op de woningmarkt zijn twee redenen aan te wijzen.

In de eerste plaats ontbreekt de urgentie. Er is geen sprake van schrijnende woontoestanden die aanleiding geven tot politiek debat, waardoor we het ons kunnen permitteren om vaag te blijven over onze woondoelen. Ten tijde van het ontstaan van de Woningwet in 1901 was de situatie zo ernstig dat politici er hun ogen niet voor konden sluiten.

In de tweede plaats is wonen een politiek beladen onderwerp dat veel verder gaat dan de woningmarkt alleen: wonen en sociaal beleid hangen vaak nauw samen. Het stimuleren van huizenbezit betekent niet alleen ervoor zorgen dat mensen een koopcontract hebben, maar past ook in een maatschappijbeeld waarin mensen eigen verantwoordelijkheid nemen en de overheid een beperkte rol heeft. De steun voor een sociale huursector gaat ideologisch vaak samen met steun voor een meer uitgebreide verzorgingsstaat. Waar bij de oprichting van de eerste woningcorporaties partijen van alle gezindten zich achter de doelen konden scharen, lijkt nu iedereen kritisch over

deze non-profit organisaties: politiek rechts vindt ze te weinig commercieel, links vindt dat ze zich teveel op de markt zijn gaan richten.

Het woonbeleid zoals ik eerder beschreef, was lange tijd een breed gedragen politiek compromis: overheidssteun voor zowel de koopsector als de sociale huursector. Sinds de nota-Heerma vindt iedereen dat subsidiëring en regelgeving zijn doorgeschoten, en lijkt het bewerkstelligen van meer marktwerking een doel op zich te zijn geworden. Het blijft echter onduidelijk wat precies wordt beoogd met die marktwerking en resterende regelgeving: het maatschappelijke doel van het woonbeleid is slachtoffer geworden van 'Nederland compromissenland' en complexiteit en onduidelijkheid kosten handen vol geld.

Hoe kunnen de verschillende spelers op de woningmarkt deze waarden crisis doorbreken?

Startmotor

In het huidige maatschappelijke debat worden corporaties, die sinds enkele jaren als taak hebben om alleen te zorgen voor de meest kwetsbaren, beschouwd als organisaties die loyaal een maatschappelijke opgave op zich moeten nemen en moeten fungeren als 'startmotor' voor de energie- en zorgtransitie. Hier lijkt juist weer sprake van een verbreding van de taak van woningcorporaties, die zorgt voor een waardenconflict: focus op de meest kwetsbaren is fundamenteel anders dan het spelen van een voortrekkersrol in de energie- en zorgtransitie. Daar komen immers waarden als gelijkheid, rechtvaardigheid en duurzaamheid bij kijken. Als wonen zo cruciaal is in de energie- en zorgtransitie, en als van corporaties een voortrekkersrol wordt verwacht, moet dat ook als beleidsdoel worden geconcretiseerd en moet dat het uitgangspunt vormen voor kostenberekeningen.

Wat mogen we verwachten aan oplossingen van rendementsgedreven investeerders in de particuliere huur-

De belangrijkste doelen van woonbeleid zijn we uit het oog verloren: een goed en betaalbaar huis voor iedereen, dat daarnaast energieneutraal en levensloopbestendig is

sector? Gemeenten verwachten van deze partijen vaak innovatieve ideeën voor betaalbare woningen in het middensegment. Er zijn enkele veelbelovende initiatieven voor community-concepten zoals Change= (gerealiseerd in Amsterdam en in ontwikkeling in diverse andere steden) die aansluiten bij de behoeftes van specifieke doelgroepen zoals werkende MBO-studenten. Het gaat hier om betaalbare woonruimte met een aantal gedeelde voorzieningen, omarmd door gemeentebestuurders en opgezet door een buitenlandse investeerder. Omdat het behalen van rendement het hoogste doel is van dergelijke projecten, komen maatschappelijke doelen zoals saamhorigheid echter al snel in de verdrukking. Het moet blijken of deze commerciële oplossingen duurzaam in daadwerkelijke woonbehoeften gaan voorzien.

Banken en institutionele beleggers, zoals pensioenfondsen en verzekeraars, hebben eveneens een maatschappelijke verantwoordelijkheid als het gaat om financiering van de energie- en zorgtransitie: namelijk het toekomstbestendig maken van de wooninfrastructuur van onze samenleving. Toekomstbestendig maken betekent waarde toevoegen, en het is aan de geldverstrekkers om hiervoor een passend financieel arrangement te ontwikkelen voor zowel verhuurders als eigenaar-bewoners. Te denken valt aan gebouwgebonden financiering of een verzilverarrangement (hypotheek of leasecontract) om het vermogen in de woning aan te wenden om de woningtoekomst bestendig te maken voor energie en zorg.

De taak van de overheid is tot slot om vast te stellen wat de grenzen zijn van fatsoenlijk wonen, welke rol commerciële verhuurders hierin spelen en welke grenzen de (gemeentelijke) overheid bewaakt.

Duurzaam thuis

Wie wil meepraten over volkshuisvesting moet eerst de taal te

leren: van termen als kwaliteitskorting tot verouderingsaftrek, van collectief particulier opdrachtgeverschap tot scheefheid. Experts spreken de taal en bedenken doorgaand met de beste bedoelingen oplossingen die er vaak toe leiden dat het systeem nog ingewikkelder wordt. Ondertussen subsidieert de sociale huursector de rijksbegroting en ontvangen commerciële investeerders financiële tegemoetkomingen zoals bijvoorbeeld verlaagde grondprijzen, om te bouwen in het middensegment van de woningmarkt. De logica in ons complexe woonsysteem is ver te zoeken.

Het is alweer 30 jaar geleden dat de nota-Heerma verscheen, maar het onderliggende motto 'meer markt is beter' lijkt nog onverkort van kracht. Het is tijd om deze impliciete waarde te vervangen. Wonen is cruciaal voor een duurzaam Nederland, en daarom een opgave voor samenleving, markt en overheid. Het doel van woningmarktbeleid moet zijn een *duurzaam thuis*, een plek van waaruit mensen zich kunnen ontwikkelen en deelnemen aan de maatschappij. Wonen is bovendien een sleutel tot een toekomstbestendige maatschappij door haar cruciale rol in de beoogde energie- en zorgtransitie. Wonen beperkt zich niet tot één minister maar is een kabinetsbrede zorg, en uitwerking daarvan vergt politiek en maatschappelijk debat. Burgers, woningcorporaties, commerciële vastgoedinvesteerders, banken en overheid hebben hier allen een belang en een verantwoordelijkheid.

Waarden als gelijkwaardigheid, rechtvaardigheid, duurzaamheid en zorg moeten daarom de basis vormen van het toekomstig woonbeleid. Pas wanneer deze waarden zijn verankerd en het uitgangspunt worden van politiek beleid, kunnen we bedenken hoe we die waarden zo efficiënt mogelijk gaan implementeren. Woningcorporaties zijn bij uitstek geschikt om hierin een voortrekkersrol te vervullen. X

Literatuur

- Beekers, Wouter (2013)** *Het bewoonbare land; geschiedenis van de Nederlandse volkshuisvestingsbeweging in Nederland*, Boom Uitgevers Amsterdam.
- Elsinga, Marja, Joris Hoekstra, Alfred van het Hof, Ernst van de Leij & Evi van Rijn (2014)** *Literatuurstudie woningcorporaties*, Parlementaire Enquête Commissie Woningcorporaties
- Ministerie van VROM (1988)** *Nota Volkshuisvesting: Van Bouwen naar Wonen*, Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieu.
- Priemus, Hugo (1988)** *Keerpunt in de volkshuisvesting, ESB 73*, nr. 3674, 21 september: 874-878.

A photograph of a beach scene. In the foreground, a young man with curly hair in a blue t-shirt and patterned shorts is walking. In the middle ground, several people are gathered around a large, crumpled white plastic sheet that covers a structure on the beach. In the background, a large pier structure extends into the sea under a blue sky with a few birds flying. The text 'Ecotoxicoloog' is in red, and 'Heather Leslie' is in large white letters.

Ecotoxicoloog

Heather Leslie

'We hebben allemaal plastic in ons lichaam'

De Canadese, maar al geruime tijd in Nederland gevestigde ecotoxicoloog Heather Leslie onderzoekt de milieu- en gezondheidseffecten van plastic. Dat kunststoffen vervuילend zijn en nauwelijks afbreken in het milieu, is bekend. Van het feit dat plastic ook schade aanricht in ons eigen lichaam, schrok Leslie zelf. "Op dit moment maken we zoveel ontwerpfouten."

door SOCRATES SCHOUTEN EN MAAS PRINSEN portretfotografie PETER VALCKX - beeld PETERSMITH.NL

De gemiddelde mediagebruiker ziet regelmatig plaatjes van schildpadden verstrikt in visnetten en vogelmagen vol met plastic troep. Wat is er aan de hand?

“Die beelden zijn inderdaad heel aangrijpend en niet zeldzaam. Als je ze aan een kind laat zien, vloeien er geheide tranen. Het is een van de bittere voorbeelden van *‘technology biting back’*. Plastic is een supermateriaal en daarom – begrijpelijk – enorm populair. Plastic is eigenlijk té duurzaam: het materiaal gaat veel langer mee dan de levensduur van het product dat ervan wordt gemaakt. Daardoor ontstaan verschijnselen als *‘ghost fishing’*, waarbij netten losraken en in hun eentje gaan vissen, en op die manier ook dolfijnen en vogels verstrikken. De netten lossen niet op het in het water. Zo sterven dieren in een net dat niemand uit zee haalt.”

Zijn die waarschuwingen terecht? En wat staat ons nog meer te wachten als we de plasticgroei niet stuiten?

“Het dierenleed is maar één van de vele problemen van plasticgebruik. Naast een ‘oceanprobleem’ vormt het ook een probleem voor de volksgezondheid, want we hebben allemaal onderdelen van plastic in ons lijf en in ons bloed. Maar het is ook een mensenrechtenprobleem, want we sturen al onze afgedankte elektronische producten, die vaak ook veel plastic bevatten, naar landen zoals Ghana. Daarnaast is het een vervuilingprobleem, want er ontstaat milieuschade bij de winning van de voornamelijk fossiele grondstoffen zoals aardolie die nodig zijn voor de productie van plastic. Het wordt steeds lastiger om die grondstoffen te delven: we moeten er vaker voor naar kwetsbare arctische gebieden of gebieden met geopolitieke problemen zoals Rusland. Ook veroorzaakt de winning van fossiele grondstoffen heel veel ecologische, sociale en economische problemen zoals in Groningen.”

U zegt dat plastic een probleem vormt voor de volksgezondheid. Hoeveel plastic hebben wij in onze maag?

“Om de impact van plastic op onze gezondheid te begrijpen, is het goed om te weten wat plastic precies is. Plastic bestaat uit polymeerketens, heel lange moleculen die aan elkaar vastzitten. Aan die polymeerketens zijn altijd chemische additieven toegevoegd om de

functionaliteit van de plastics te realiseren: de precieze buigzaamheid, de sterkte, de kleur.

Heel kort door de bocht zou je kunnen zeggen dat plastic lijkt op een bord spaghetti, waarbij de pasta de polymeerketens zijn en de andere moleculen de saus. De spaghetti en de saus zijn allebei problematisch. Bij het gebruik van plastic wasemen de additieven – de saus – langzaam uit, met verschillende snelheden. Dat begint al bij de productie van een stuk plastic. De bekende geur van een nieuwe auto is een voorbeeld: die komt van additieven die na oplevering van de auto meteen al uitlogen, dus ontsnappen uit het plastic. Of neem deze laptop. Na een tijdje werken op de laptop kun je op je vingers al vlamvertragers meten. Dit gebeurt ook als je plastic verpakkingen en dergelijke lang vasthoudt. Dan zijn er nog de ftalaten: weekmakers die aan vele soorten plastic worden toegevoegd om ze buigzamer te maken. Al deze additieven komen in onze leefomgeving en daarmee in ons lichaam terecht. Daarnaast krijgen we ze binnen via microplastics. Dat zijn kleine plastic deeltjes die ofwel vrijkomen bij slijtage, ofwel opzettelijk zo klein zijn ontworpen, als ingrediënt voor scrubmiddelen of tandpasta bijvoorbeeld. Dat uitlogen gebeurt dan in je lichaam. Het zijn deeltjes die binnen krijgt simpelweg via eten en drinken. Microplastics zitten in verpakkingsmateriaal of stof, maar komen ook in de voedselketen zelf terecht, bijvoorbeeld via vis en andere zeedieren die het weer opeten uit de zee. Hoe kleiner de deeltjes zijn, hoe groter de kans dat ze ons lichaam binnenkomen en daar uitlogen. Ik ben zelf geschrokken van de mate waarin wij mensen blootgesteld zijn aan kleine deeltjes en welke gezondheidseffecten dat zou kunnen hebben. Het gaat over schade aan ons immuunsysteem, aan hart en vaten, longen, darmen, en zelfs aan de hormoonbalans.”

Ik ken het plasticprobleem vooral in de vorm van zwerfafval op straat, dat heel zichtbaar is. De zaken die u nu noemt, klinken eigenlijk nog veel urgenter, geniepiger, ingrijpender.

“Van zwerfvuil is de schade duidelijk: het veroorzaakt ecologische en economische schade – troep moet opgeruimd worden – en is bovendien niet prettig om te zien op straat, het strand of in het bos. Ik vind dat heel wezenlijk: zwerfafval heeft niks met schoonheid te maken, het heeft niks met menselijke waardigheid te maken. Dat de afvalproducten van onze productie- en consumptiemaatschappij ook als kleine deeltjes ons lichaam vervuilen, heeft ook iets lelijks. Dus de →

INTERVIEW

Heather Leslie

→ **Heather Leslie:**
"Ik ben zelf geschrokken van de mate waarin bij blootgesteld zijn aan plastic en de gezondheidseffecten die dat zou kunnen hebben."

→ **Stichting KLEAN** (Klagen Loont Echt Absoluut Niet) verzamelde 100.000 plastic flesjes in de Christus Koningkerk in Amsterdam. Hiervan laat initiatiefnemer Peter Smith een plastic Madonna maken (zie artist impression op p. 40 en 41), die symbool staat voor het plastic dat we ongewild generatie na generatie te eten geven. Eind 2019 moet de plastic Madonna gereed zijn. www.stichtingklean.nl

gevolgen van plasticgebruik zijn allemaal op hun eigen manier een probleem. Maar in de toxicologie kijken we vooral naar de uiteindelijke schade aan het levende organisme, zoals de beïnvloeding van de hormonen en het veroorzaken van ontstekingen. Dat gaat inderdaad om geniepige, trage en niet altijd makkelijk aan te tonen processen.”

Hebben we daar niet gewoon wetten en regels voor? Schadelijke additieven klinken als redelijk goed te reguleren, in vergelijking met overconsumptie van plastic verpakkingen.

“Er is regulering, maar de vraag is wie de regels allemaal hebben beïnvloed. Het is makkelijk om aan wet- en regelgeving te voldoen als je zelf veel te zeggen hebt gehad over hoe die in elkaar zit. Bovendien is er heel veel wat we nog niet weten. De EU-verordening REACH (Registration, Evaluation, Authorisation and Restriction of Chemicals – red.) is nog maar twaalf jaar oud, en die behelste al een aardvershui-

plastic en ziekte beter in beeld te brengen. Gelukkig begint daar ook eindelijk wel geld voor vrij te komen.”

Deze informatie stemt nogal somber over het gebruik van kunststoffen – of we dat nou in een circulaire economie doen of niet. Moeten we er niet gewoon helemaal vanaf?

“Wat mensen inderdaad wel vergeten als we het hebben over de circulaire economie is dat deze vrij zal moeten zijn van giftige stoffen, en dat ook kleine lekkages funest kunnen zijn. Het gaat niet om recycling maar om *re-design*. Op dit moment maken we zoveel ontwerpfouten. Neem de bezemwagens die onze straten schoonvegen: daar zitten polypropyleen borstels onder. Elke keer dat ze over de keien vege, slijten ze en komen er weer microplastics vrij. Een veegwagen is gewoon een microplasticsgenerator. Mijn schoenen ook, die hebben plastic op de zolen. Dus met elke stap die we zetten, creëren we allemaal microplastics. Idem elke keer als je je synthetische kleding wast.

‘Met elke stap die we zetten, creëren we microplastics via onze schoenzolen’

ving. Sinds REACH moet een producent nu eerst aantonen dat een chemische stof veilig is voordat je deze mag gebruiken. Maar er zitten genoeg mazen in de wet. Voor producenten die onder een bepaald volume produceren, gelden minder strikte en intensieve regels voor wat betreft de evaluatie van effecten op mens en milieu. En het probleem met hormoonverstorende stoffen is deze vaak al bij zeer lage doses effect hebben. Het is heel moeilijk om te bepalen wat de werkelijke blootstelling is en wat de effecten op het levende lichaam precies zijn.

Het gezondheidsrisico houdt ook niet op bij de additieven. Lange tijd dachten toxicologen dat vooral de ‘saus’ schade aanricht. Inmiddels weten we dat ook de polymeren, dus de spaghetti zelf, schade kunnen veroorzaken in het lichaamssweefsel. Dat heet oxidatieve stress, en als dat lang aanhoudt, ontstaan chronische ontstekingen. In eerste instantie zei me dat niet veel, maar dergelijke ontstekingen zijn vaak de eerste oorzaak van een heleboel ernstigere aandoeningen. Er is veel meer onderzoek nodig om de relatie tussen

Maar tegelijkertijd: onderschat niet de vernuftigheid van de mens. We hebben ook ooit plastic bedacht, er is geen reden om te denken dat we over enkele tientallen jaren niet met iets veel beters komen. Als het materiaal *benign by design* is, is het minder erg wanneer er iets uit het system lekt.”

Benign by design, bedoelt u daarmee bio-afbreekbare plastics?

“Ten dele. Er zijn allerlei problemen met bioplastics, zeker omdat er naast bio-afbreekbare ook niet-afbreekbare bioplastics bestaan. De plantenteelt die nodig is om bioplastics te maken, kost landbouwgrond en water en deze planten zijn opmerkelijk genoeg vaak niet biologisch geteeld. Toch denk ik dat het voor producten die snel verslijten wel een oplossing kan zijn. Het plastic moet wel echt afbreekbaar zijn, en niet ‘composteerbaar’ zoals nu vaak het geval is. In dat laatste geval is het alleen bij zestig graden en een vrij hoge druk en met een bepaald gespecialiseerd micro-organisme af te →

breken. De zogenaamde *bio-based* economie is alleen te realiseren als we heel goed nadenken over elke stap. Door de verkeerde grondstoffen en verkeerde toepassingen gaan we al snel de mist in.”

Voor het terugdringen van plasticgebruik kunnen we ingrijpen in verschillende stappen in de keten, van de grondstofwinning tot de consument. Waar kunnen we het beste ingrijpen en met wat voor instrumenten?

“Ik vind dat economische instrumenten veel meer gebruikt zouden moeten worden. Bijvoorbeeld de verplichte prijs voor plastic zakjes in de winkel: ik heb nog nooit een winkelier gesproken die zei dat zijn klanten daarover klagen. Wat ik wel vaak hoor, is de behoefte aan meer prijsbeleid in de industrie. Een beetje bedrijf heeft enige speelruimte in de keuzes die het maakt, maar deze keuzes mogen niet veel meer kosten dan de producten van de concurrentie. Zolang er geen goed prijsbeleid is, kunnen zij geen gezondere alternatieven op de markt zetten die de concurrentie overleven. Ik vind het bemoedigend dat de markt vraagt om meer regels en instrumenten, en economische instrumenten horen daarbij. Je hoeft echt geen miljoenen aan reclame uit te geven om mensen ervan te overtuigen dat het beter voor ze is als ze geen plastic meer doorslikken via hun tandpasta.

Dat gezegd hebbende: er zijn belangen die het erg ingewikkeld maken om effectief in te grijpen. Ik citeer graag Henry David Thoreau: *“There are thousands hacking at the branches of evil to one who is striking at the root.”* Dit vind ik heel erg toepasselijk voor de situatie rond plastic. We investeren veel te veel in symptoombestrijding, via het opruimen van plastic – 1,3 miljard kubieke kilometer zee, hoe ontdoe je die van plastic als het er eenmaal in is beland? – maar investeren nauwelijks in preventie.”

U werkt behalve interdisciplinair ook graag met kunstenaars. Waarom?

“Door met meerdere mensen en denkpatronen in contact te komen, vergroot je je eigen creativiteit. Net als een wetenschapper wil een kunstenaar iets authen-

tieks doen, iets onderzoeken waarvan hij aan het begin niet weet waar het zal eindigen. Mogelijk maak je mensen boos met je resultaten of stuit je op politieke weerstand, zoals milieuwetenschappers regelmatig ontdekken”

Nog even terug naar de oceanen en rivieren. Is niet Zuidoost-Azië de grootste vervuiler, verantwoordelijk voor meer dan de helft van al het plastic in de zee?

“Het klopt, in die streken is de afvalproductie zeer groot en de inzameling zeer beperkt. Maar wat is daar in de verantwoordelijkheid van westerse landen zoals Nederland of de Verenigde Staten, die miljoenen tonnen plastic van lage kwaliteit naar Zuidoost-Azië exporteren? Het is niet alleen plastic afval dat naar Azië gaat; ook veel vers consumptieplastic gaat die kant op. Westerse multinationals maken voor niet-westerse markten vaak kleine flesjes of zelfs zakjes frisdrank, omdat mensen geen fles van anderhalve liter kunnen betalen bijvoorbeeld. Door het exporteren van producten die bijna gegarandeerd eindigen als zwerfafval, vervuilen westerse bedrijven willens en wetens Azië, nog afgezien van het afval dat we daar naartoe sturen voor verwerking. En als het niet naar land A kan, dan zoeken we een andere eenvoudige oplossing. Denk bijvoorbeeld aan de westerse cruiseschepen bij de Caribische eilanden die naast toeristen ook tonnen afval afleveren. We hebben altijd een manier om het plastic afval te lozen, en daarmee onze verantwoordelijkheid af te schuiven.

Misschien klinkt het gek, maar soms heb ik het gevoel dat ik via het plasticprobleem ook werk aan een betere mentale gezondheid en mensenrechten. De schadelijke gevolgen van plastic gaan zoveel verder dan de natuur alleen. De oplossing hiervoor zal, denk ik, niet technologisch zijn, maar veeleer politiek en sociaal-cultureel. Ik hoop dat politici dat ook inzien en nog sterker in actie komen, met de woorden van Thoreau in het achterhoofd.” ✕

—SOCRATES SCHOUTEN studeerde Milieuwetenschappen, werkt als onderzoeker en projectleider bij Waag, instituut voor kunst, wetenschap en technologie in Amsterdam en is redacteur van de Helling. MAAS PRINSEN is stagiair Circulaire Economie bij Bureau de Helling. Hij studeerde International Studies aan de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden.

Weerwoord

Opeens (of na een jarenlange langzame, maar onopgemerkte aanloop?) is hij er dan, de volle aanval op de democratie. Van vele kanten. Ik baal er een draadje uit. "De wereld is zo complex geworden, daarin kan nou eenmaal niet iedereen een mening hebben over de keuzes die gemaakt moeten worden". Op mijn beurt probeer ik niet onmiddellijk een mening te hebben over die uitspraak. Of over: "Zie je wel, de grootste schreeuwers worden gekozen".

Ik heb onlangs drie weken gereisd in China. In dat grote land, waar de meerderheid van de 1,3 miljard mensen van overheidswege richting treurige megaflatgebouwen in grote steden wordt gedirigeerd, lijkt de wereld gek genoeg veel minder complex. Heel hard werken, de informatie van de staatstelevisie opnemen, de koers van leider Xi Jinping kennen, trots zijn op de wereldwijde expansie van de Chinese economie, je enige kleinkind opvangen, je telefoon op tijd opladen. Vooral dat laatste, want de smartphone is al veel meer dan bij ons het verlengstuk van lichaam en geest.

De snelheid waarmee grote infrastructurele projecten daar tot stand komen, wordt door westerse ondernemers met afgunst bekeken. Geen jarenlange inspraakprocedures! Dag en nacht doorwerken!

Je staat er toch een beetje beteuterd bij te kijken, die grote halen waarmee opgewekt de toekomst gemaakt wordt. Waar gehakt wordt, vallen spaanders. Dus dat de razendsnelle technologische ontwikkelingen een bijkans totalitaire gedragsbeïnvloeding vergemakkelijken: vooralsnog kniesoren die er op letten.

Het is soms lastig functioneren te midden van de democratische instituties in de westerse wereld, met een vrije pers die je ongevrraagd ieder moment een microfoon onder je neus

kan duwen. Een permanente deadline, die de nieuwseter onverzadigbaar maakt en de politicus kortademig. Een permanente vertrouwenscrisis tussen kiezer en gekozene. En inderdaad, wereldwijde, uiterst complexe vraagstukken. Er is geen algoritme dat de honger en de energietransitie voor ons oplost. Maar er is ook geen sterke man die zoveel vertrouwen verdient dat hij niet bevraagd hoeft te worden. Ik geef toe: ik ben bevooroordeeld, in de ogen van een groeiende groep cynici wellicht verdacht. In elk geval gevormd door meer dan veertig jaar functioneren in en met die democratisch gekozen instituties. Ik ken de frustratie over langzame besluitvormingsprocessen en door besluiteloosheid oplopende conflicten. Ik heb gezien hoe de macht van het geld de politieke arena beïnvloedt. Toch is er alle reden voor een diep wantrouwen tegen het modieuze gepraat over "de mensen die helemaal geen behoefte hebben aan meepraten en meebeslissen". Ik zie iets anders, namelijk mensen die hun schouders ophalen alsof ze zeggen: er is toch niets aan te doen. Ik zag dat in China bij een dame die bijna verontschuldiging vertelde dat de toestemming om twee kinderen te mogen krijgen, voor haar te laat kwam. Maar ik zie het ook in Nederland, op veel meer plaatsen dan mij lief is, en ik hoor te weinig weerwoord.

Praten dus. Met méér mensen in plaats van met minder. De veerkracht van de mensheid wordt niet bepaald door de haast van het snelle besluit, maar door de tijd van hen die het besluit kunnen dragen. X

ANDRÉE VAN ES

1981 – 1990

Tweede Kamerlid, eerst voor de PSP en later voor GroenLinks.

2010 – 2014

Wethouder in Amsterdam voor GroenLinks.

EN OOK

Directeur geweest van politiek-cultureel centrum De Balie in Amsterdam en voorzitter van GGZ Nederland.

NU

voorzitter van de Nationale Unesco commissie, voorzitter van de RvT van het UMCG en De Forensische Zorgspecialisten, lid van het college van toezicht van de Orde van Advocaten, co-decaan bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur en lid van het Amsterdamse 4 en 5 mei comité.

De publieke sector staat volop in de politieke belangstelling. De waardering is te laag, de bureaucratie verstikkend en de beloning moet omhoog. Links maakt zich hard voor forse investeringen in de publieke sector, terwijl de coalitie vindt dat er nu wel genoeg geld naar de verpleger, politieagent en onderwijzer is gegaan. Wie heeft gelijk?

roepen de onzekerheid voor deze groep te verminderen.

Die oproep kreeg gehoor. Vooral links werpt zich sindsdien op als verdediger van de middenklasse, met de nadruk op de publieke sector. Groen-Links-partijleider Klaver noemt die sector de 'stille motor die Nederland draaiende houdt'. Hij spreekt bovendien over een crisis in de publieke sector, de sector waarin veel van het uitvoerende werk door de (lagere) middenklasse wordt verricht.

Niet alleen de politiek, maar ook de sector zelf laat van zich horen. Met nieuwe actiegroepen van werknemers,

Duizeling ongelijk

De ongelijkheid in Nederland groeit. We zien het in publicaties over vermogensongelijkheid, we zien het in cijfers van het CBS. De rijken worden rijker. De groep die in armoede leeft, groeit en de (lagere) middeninkomens profiteren niet van de economische groei. De gevolgen hiervan zijn ingrijpend. De ongelijkheid is niet alleen financieel voelbaar, ook sociaal-maatschappelijk zijn de gevolgen schrijnend. Het voedt wantrouwen en zet de sociale cohesie onder druk.

De afgelopen jaren was er veel aandacht voor de middenklasse. De WRR wijdde er een uitvoerige studie aan, en zette de vraag centraal of deze groep niet te kwetsbaar is geworden. De conclusie: de middenklasse lijdt onder toenemende onzekerheid en 'sociale daling'. De politiek werd opge-

zoals PO in Actie, Zorg in Actie en de nieuwe politievakbond MV2 breidt het protest zich uit. Wat hen verbindt, is de gedeelde onvrede over een teveel aan bureaucratie en administratieve druk en een tekort aan waardering en beloning.

Er lijkt inmiddels brede consensus dat de lonen in de publieke sector inderdaad wel wat omhoog kunnen. Toch is er weinig zicht op de financiële positie van de verschillende beroepsgroepen in de publieke sector. Natuurlijk, de brutolonen zijn in Cao-schalen terug te vinden, maar hoe zit het met de werkelijke besteedbare ruimte?

Niet alleen het inkomen

Inzicht in de mate van ongelijkheid in Nederland kan niet alleen afgeleid worden uit de verschillen in inkomen.

In 2009 wees een commissie bestaande uit onder meer Nobelprijswinnaars Joseph Stiglitz en Amartya Sen al op de noodzaak om bij financiële welvaart verder te kijken dan alleen de inkomenspositie, en meer specifiek op de verdeling van bezit te letten. Ook Thomas Piketty schreef in zijn *Kapitaal in de 21ste eeuw* dat de echte ongelijkheid te vinden is in vermogensbezit.

En inderdaad, terwijl in Nederland de inkomensongelijkheid bescheiden is en ons land internationaal tot de middenmoot behoort – ons belasting- en premiestelsel zorgt voor een egaliserend effect – is de vermogensop-

de Nederlandse bevolking – bezit bij elkaar opgeteld een *negatief* vermogen van 21,5 miljard euro. Dat betekent dat deze groep meer schulden heeft (hypotheekschuld en ‘gewone’ schulden) dan bezit (zoals banktegoed en een eigen woning).

Die grote ongelijkheid in vermogensbezit is al langer bekend. Maar net als inkomen, zegt ook de verdeling van vermogen nog niet veel over de financiële positie van mensen in bepaalde beroepsgroepen. Iemand met een groot vermogen op de bank en een kast van een huis dat afbetaald is, hoeft niet altijd ook in de hoogste inkomensgroep te vallen. En andersom hoeft iemand met een hoog inkomen niet perse een groot vermogen te hebben.

Verpleger, buschauffeur, leerkracht

Om meer te weten over de financiële positie van mensen die in de publieke sector werken, moeten we dus wat dieper graven. Niet alleen moeten we de inkomens van deze beroepsgroepen in kaart brengen, maar ook de verdeling van

vermogen over die inkomensgroepen onderzoeken.

Eerst het inkomen. Een gemiddeld loon van mensen met uitvoerende functies in de publieke sector bestaat niet. Buschauffeurs, onderwijzers, thuiszorgmedewerkers, politieagenten, verplegers, conducteurs, vuilnisophalers: ze werken onder uiteenlopende cao's en arbeidsvoorwaarden. Toch is er op basis van de cao's wel een bandbreedte van het besteedbare inkomen van mensen in deze beroepen te geven.

De salarisschalen van een selectie uit bovenstaande beroepen geven zicht op de bruto jaarsalarissen. Maar belangrijker dan het bruto inkomen, is het netto inkomen. En als we vervolgens het netto inkomen van een thuiszorgmedewerker met dat van een →

wekkende heid

Over de besteedbare ruimte van de publieke sector

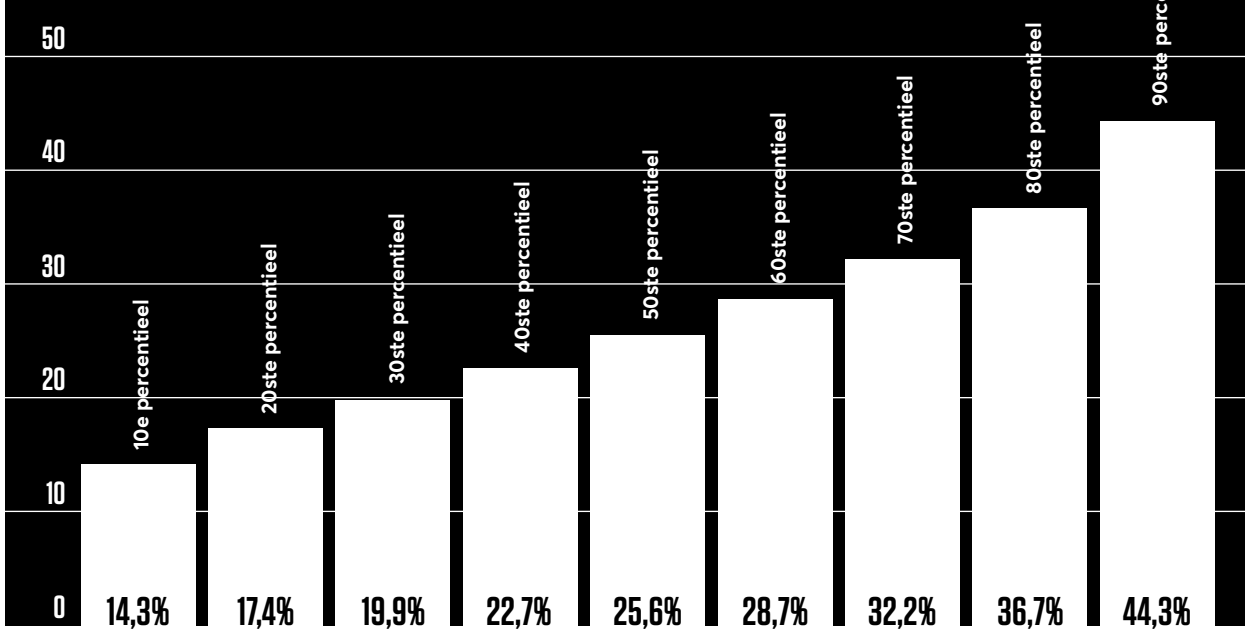
bouw in Nederland extreem ongelijk. De OESO becijferde eerder dit jaar dat we alleen de Verenigde Staten voor moeten laten gaan als het gaat om vermogensongelijkheid. Als we iets te weten willen komen over de werkelijke financiële positie van mensen die het uitvoerende werk in de publieke sector voor hun rekening nemen, dan moeten we niet alleen het loon kennen, maar ook de gemiddelde vermogenspositie in ogenschouw nemen.

Als we naar de verdeling van vermogen in Nederland kijken, dan zien we dat de meest vermogende 10% van de bevolking opgeteld een vermogen van 767 miljard euro heeft. Dat is twee derde van al het vermogen in Nederland, dat totaal 1.157 miljard euro bedraagt. De minst vermogende 60% – de meerderheid van

–**Robbert Bodegraven** is directeur van Bureau de Helling. Hij werkte voorheen als sociaal ondernemer en in diverse directeursfuncties bij non-profit organisaties. Robbert studeerde Nederlands en journalistiek aan de Universiteit Utrecht en Communicatie aan de Rotterdam School of Management.

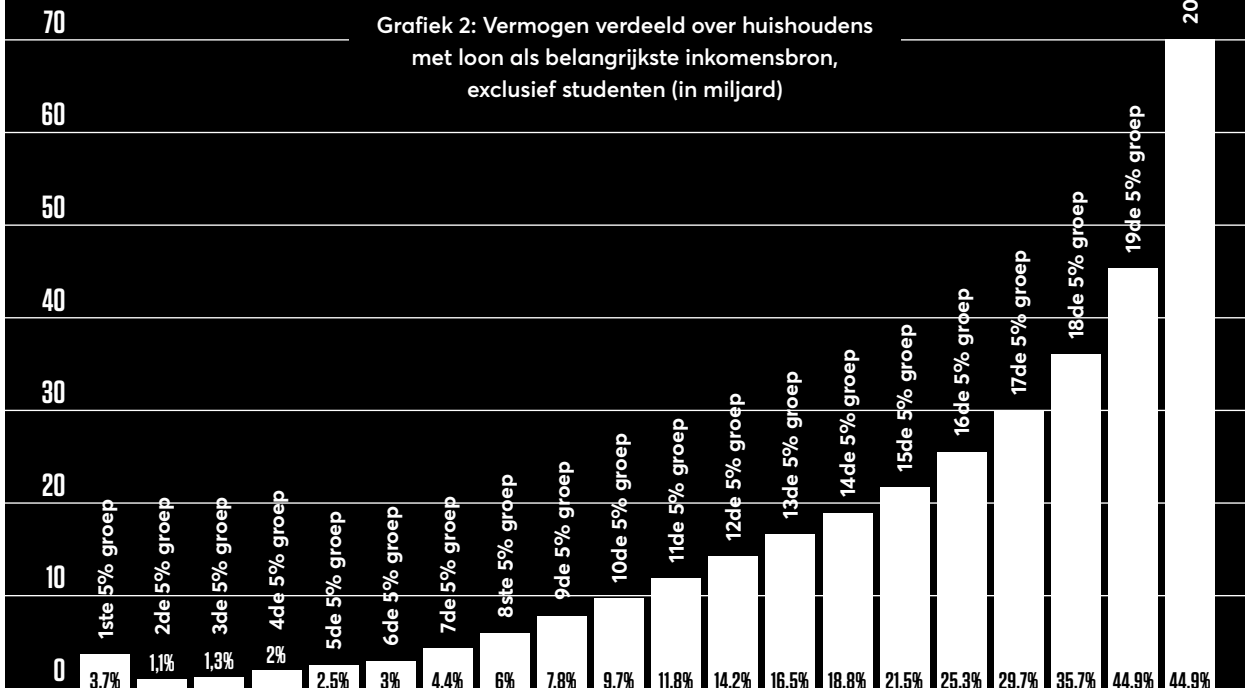
Inkomensverdeling

Grafiek 1: Gestandaardiseerd jaarinkomen van huishoudens, exclusief studenten, in grenswaarden voor decielen weergegeven (x 1.000)

Vermogensverdeling inkomensgroepen uit loon

Grafiek 2: Vermogen verdeeld over huishoudens met loon als belangrijkste inkomensbron, exclusief studenten (in miljard)

→ We hebben het CBS gevraagd te berekenen welk deel van het vermogen in handen is van huishoudens die loon als belangrijkste inkomensbron hebben. Uit deze groep kunnen we de 25% waar het ons om te doen is, apart bekijken en conclusies trekken over hun vermogenspositie.

Een huishouden uit de rijkste 1% bezit ruim 250 keer meer vermogen dan een huishouden uit de groep die het uitvoerende werk in de publieke sector verricht

buschauffeur of onderwijzer willen vergelijken, moeten we ook nog een correctie naar grootte en samenstelling van het huishouden aanbrengen: het gestandaardiseerde inkomen. Iemand die alleen woont, heeft voor een gelijk bestedingsniveau nu eenmaal minder inkomen nodig dan iemand in een gezin met kinderen.

Uit de vergelijking van de cao's blijkt dat er binnen het uitvoerende werk in de publieke sector grote inkomensverschillen zijn. Niet zo verwonderlijk: er valt een scala aan beroepen onder, variërend van laaggeschoold tot HBO-geschoold werk. In ons onderzoek hebben we drie voorbeelden meegenomen. Een alleenstaande verpleger in de thuiszorg, een getrouwde buschauffeur met kinderen en een samenwonende leerkracht in het basisonderwijs. Met die keuze spreiden we over de variëteit in loon in de gekozen cao's en over de verschillende manieren waarop mensen leven en wonen. We gaan er van uit dat ze alle drie fulltime werken en we houden geen rekening met inkomen van partners of huisgenoten.

Uit de berekeningen die we maakten, blijkt dat de alleenstaande verpleger een besteedbaar inkomen van 1.800 euro heeft, de getrouwde buschauffeur met kinderen ruim 1.400 euro en de onderwijzer 1.900 euro. Dit zijn de gestandaardiseerde inkomens per maand.

Van inkomen naar vermogen

De volgende vraag is nu: is dat inkomen hoog of laag? Het CBS houdt bij hoe het gestandaardiseerde inkomen in Nederland verdeeld is over huishoudens (zie grafiek 1). Daaruit kunnen we afleiden dat de minst verdienende 10% een jaarinkomen heeft tot 13.400 euro. De volgende 10% heeft een jaarinkomen tussen de 13.400 en 16.700 euro, en zo verder. Het gaat hier opnieuw om gestandaardiseerde inkomens.

Voor onze drie voorbeelden geldt dat ze, omgerekend naar jaarinkomen, alle drie tussen de vijfentwintig-

ste en vijftigste percentielgroep vallen. Omdat we de drie voorbeelden gekozen hebben uit loonschalen binnen de onder- en bovengrenzen van de uitvoerende beroepen in de publieke sector en we uit zijn gegaan van fulltime aanstellingen, kunnen we ervan uitgaan dat voor werknemers in andere uitvoerende beroepen in de publieke sector geldt dat ze in dezelfde categorie – en eerder lager dan hoger – zullen vallen.

De volgende stap is het afzetten van de indeling van inkomens tegen de verdeling van het vermogen in Nederland. Daarvoor hebben we het CBS gevraagd nieuwe berekeningen te maken om te laten zien welk deel van het vermogen in handen is van huishoudens die loon als belangrijkste inkomensbron hebben. Uit deze groep kunnen we de 25% waar het ons om te doen is, apart bekijken en conclusies trekken over hun vermogenspositie.

In grafiek 2 zien we de verdeling van vermogen over inkomensgroepen. Als we inzoomen op de groepen van het uitvoerende werk in de publieke sector, dan zien we een totaal vermogensbezit van 30,9 miljard euro (in de 25- tot 50%-groep waar deze inkomens in vallen). Dat is ongeveer 2,7% van het totale vermogen in Nederland. Terwijl, zoals we eerder constateerden, de rijkste 10% twee derde van het totale vermogen in Nederland bezit.

Als we die top 10 nog verder opdelen en kijken naar de rijkste 1%, dan zien we dat de vermogenskloof met deze kleine groep steeds schrijnender wordt. De rijkste 1% bezit 315,4 miljard euro, ruim tien keer zoveel als de 25% die we onderzoeken. Een huishouden uit de rijkste 1% bezit daarmee *ruim 250 keer meer* vermogen dan een huishouden uit de groep waarbinnen de mensen vallen die het uitvoerende werk in de publieke sector verricht.

De rijkste 0,1% procent bezit 127,2 miljard euro van het totale vermogen. Dat betekent dat een →

Literatuur

Monique Kremer et al.,
Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid. WRR Verkenning, Amsterdam University Press, 2014.

R. Wilkinson en K. Pickett,
The Spirit Level. Why more equal societies almost always do better. Allen Lane, 2009.

Inequalities in household wealth across OECD countries, OECD Statistics Working Papers, 2018. Te vinden op: www.oecd-ilibrary.org/economics/inequalities-in-household-wealth-across-oecd-countries_7e1bf673-en

W. Bos et al., *Meten van inkomen en inkomensongelijkheid.* CBS, 2018.

huishouden uit de top 0,1% in Nederland zelfs ruim 1.000 keer meer vermogen heeft dan een eenverdienershuishouden in de groep van 25% Nederlanders met uitvoerende beroepen in de publieke sector. We kunnen hier gerust van duizelingwekkende verschillen spreken.

Maatschappelijke effecten

Ongelijkheid in inkomen en vermogen zet de eenverdienershuishoudens die het uitvoerende werk in de publieke sector doen niet alleen financieel op achterstand. Het heeft ook grote sociale en maatschappelijke gevolgen. Zoals veel onderzoek aantoont, leidt ongelijkheid tot afname van de sociale cohesie in een samenleving.

De verklaring daarvoor is simpel. Hoe groter de ongelijkheid, hoe minder mogelijkheden mensen met weinig bezit hebben om regie over hun eigen leven te voeren. Voor degenen die weinig bezitten, is het in een samenleving waar sommigen juist heel veel hebben, pijnlijk duidelijk dat ze minder mogelijkheden hebben dan de vermogenden. Denk daarbij aan het kopen van een huis, het volgen van (aanvullende) opleidingen, mogelijkheden om een sociaal netwerk op te bouwen, het dekken van onverwachte uitgaven of toegang tot (betaalde vormen van) gezondheidszorg.

Naast dit directe effect van minder bezit, heeft ongelijkheid ook een psychosociaal effect. Dit is met name aangetoond door Wilkinson en Pickett, die betogen dat in samenlevingen met grote inkomensverschillen de problemen met psychische gezondheid, drugsgebruik, criminaliteit, obesitas, vertrouwen, tienerzwangerschappen en het welzijn van kinderen groter zijn dan in meer gelijke samenlevingen. Dat komt vooral door de statusverschillen die belangrijker worden binnen een ongelijke maatschappij. Groepen met veel minder inkomen voelen zich achtergesteld, keren zich af van de samenleving, verliezen het vertrouwen in instituties

en politiek en raken in een sociaal isolement. Recent onderzoek bevestigt dat deze effecten ook in Nederland optreden.

Hoewel Wilkinson en Pickett zich beperkten tot inkomensverschillen, is het aannemelijk dat grote verschillen in besteedbaar financieel bezit (inkomen plus vrij vermogen) tot dezelfde effecten leiden. Vermogensverschillen leiden immers net zo goed tot minder ruimte om onverwachte uitgaven te dekken. Ze creëren net zo goed statusverschillen die door bezit worden bepaald (huizenbezit, dure auto's).

De ongelijkheidseffecten worden sterker in een samenleving waar de verzorgingsstaat zwakker is. In een sterke verzorgingsstaat kunnen mensen terugvallen op een sociaal vangnet. In een zwakkere verzorgingsstaat moeten mensen terugvallen op eigen vermogen als de nood aan de man komt. Voor wie geen vermogen heeft, is dat een bedreigend en beangstigend scenario.

De negatieve effecten van vermogensongelijkheid zien we dus terug in de samenleving. Politici moeten die effecten erkennen en de oorzaken bestuderen. Op basis daarvan zijn er tal van mogelijkheden om de ongelijkheid in de samenleving te verkleinen. Een substantieel aantal instrumenten, zoals belastingheffing, ligt in handen van politici. Het beschermen en verstevigen van de verzorgingsstaat behoort daar zeker ook toe.

Met de constatering dat eenverdienershuishoudens die het uitvoerende werk in de publieke sector een extreem grote afstand hebben tot de meest vermogenden, is er aanleiding genoeg hun financiële positie te verbeteren. Het onderstreept bovendien opnieuw dat de vermogensongelijkheid in Nederland zeer groot is. Alles bij elkaar voldoende redenen om nu echt maatregelen te nemen die de ongelijkheid in Nederland terugbrengen tot een acceptabel niveau. In het belang van onze publieke sector. In het belang van de samenleving. ✕

In deze rubriek komt Simon Otjes naar aanleiding van wetenschappelijk onderzoek tot verrassende inzichten.

Arbeidsmarkt: vrouwen of migranten?

Migrant Workers or Working Women? Comparing Labour Supply Policies in Post-War Europe.
Journal Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice
Afonso, A. (2018)

De meeste Nederlandse gezinnen zijn 'anderhalfverdieners', waarbij doorgaans de man fulltime werkt en de vrouw een deeltijd-baan heeft. GroenLinks moedigt

deeltijdwerken aan – voor mannen én vrouwen. Maar de manier waarop mensen in staat gesteld worden om werk en gezin te combineren, kan brede, onbedoelde effecten hebben – tot het immigratiebeleid aan toe.

In een recente fascinerende studie laat de Leidse politiek-econoom Alexandre Afonso zien dat beleid gericht op de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en immigratiebeleid sterk vervlochten is. Toen Europese economieën in de jaren '60 enorm groeiden, nam ook de vraag naar werknemers fors toe. Sommige landen, zoals Zweden, reageerden hierop door te stimuleren dat vrouwen voltijd gingen werken. Van kinderopvang werd serieus werk gemaakt en er kwamen verlofregelingen, zodat wanneer gezinnen kinderen kregen, de vrouw haar baan niet op hoefde te zeggen.

Andere landen losten de vraag naar arbeidskrachten op een andere manier op: Zwitserland bijvoorbeeld koos er niet voor om de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen te stimuleren, maar zette in op arbeidsmigranten. De kinderopvangvoorzieningen en verlofregelingen bleven relatief karig: een van de partners – in de praktijk meestal de vrouw – werd geacht voor de kinderen te zorgen. Landen hadden dus feitelijk de

keuze om de groeiende vraag naar arbeidskrachten op twee manieren op te lossen: via meer werkende vrouwen of migranten. Nederland koos voor het Zwitserse in plaats van het Zweedse model, met het gezin als hoeksteen van de samenleving.

Met de vergrijzing in aantocht staan Europese welvaartsstaten wederom voor deze keuze. Kiezen we in een vergrijzende samenleving voor het vergroten van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen te vergroten of voor inzetten op arbeidsmigratie? Zeker in Nederland is deze vraag aan de orde: een traditie van deeltijdwerk, inconsistent kinderopvangbeleid en beperkte verlofregelingen zorgt ervoor dat vrouwen in Nederland nog steeds aanzienlijk minder uren werken dan mannen. De wens van GroenLinks om deeltijdwerk te stimuleren als ideaal voor mannen én vrouwen zal er misschien toe leiden dat meer mannen in deeltijd gaan werken. Maar daardoor zal de groeiende vraag naar en het dalende aanbod van werknemers eerder nog verder uit de pas gaan lopen.

Hoe dan ook: als we de noodzaak om een vergrijzende verzorgingsstaat draaiende te houden, niet opvangen door te stimuleren dat vrouwen vaker voltijd gaan werken, is arbeidsmigratie het meest voor de hand liggende alternatief. X

CV
SIMON OTJES

OPLEIDING
Studeerde en promoveerde in de politicologie.

WERKT
Als kiezersonderzoeker bij GroenLinks.

DAARNAAST
werkt hij als onderzoeker bij de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek richt zich op politieke partijen, het parlement en de publieke opinie.

De overgang naar hernieuwbare energie verandert de energiebetrekkingen tussen landen ingrijpend. Waar olie en aardgas nu de internationale energiepolitiek domineren, zullen zon en wind meer en meer de toon zetten. Wat betekenen deze verschillen voor bestaande politieke spanningen en welke nieuwe uitdagingen brengt hernieuwbare energie met zich mee? Wat kunnen overheden doen om goedkope energie veilig te stellen en potentiële conflicten te ondervangen?

Nieuwe energie, nieuwe politiek

Hoe de energietransitie de relatie tussen landen verandert

door DANIEL SCHOLTEN, MORGAN BAZILIAN,
INDRA OVERLAND EN KIRSTEN WESTPHAL

—**Daniel Scholten** is universitair docent aan de TU Delft en fellow bij het Payne Institute, Colorado School of Mines en gastdocent aan de Universiteit van Stavanger. **Morgan Bazilian** is directeur van het Payne Institute aan de Colorado School of Mines. **Indra Overland** is hoofd Energiezaken bij het Norwegian Institute of International Affairs. **Kirsten Westphal** is senior analist bij de Stiftung Wissenschaft und Politik, het Duitse Instituut voor Internationale en Veiligheidszaken. *Alle auteurs zijn lid van de IRENA Global Commission on the Geopolitics of Energy Transformation.*

De geografische en technische eigenschappen van hernieuwbare energiesystemen zijn fundamenteel anders dan die van fossiele brandstoffen. Hernieuwbare bronnen zijn wijdverspreid en variabel. Energieproductie via zon of wind leent zich voor decentrale opwekking en maakt gebruik van schaarse materialen; de distributie, tenslotte, is voornamelijk elektrisch en dit brengt langeafstandsverliezen en strenge operationele eisen met zich mee. De bronnen van kolen, olie en aardgas daarentegen zijn geografisch geconcentreerd en eindig, de energieproductie is grootschalig, opslag is gemakkelijk en hun distributie over de hele wereld is relatief eenvoudig. Deze verschillen brengen zowel nieuwe kansen als uitdagingen voor energiezekerheid en energiebetrekkingen met zich mee.

Iedereen producent

De onuitputtelijke en wijdverspreide aard van hernieuwbare energiebronnen impliceert ten eerste een verschuiving van oligopolistische, mondiale energiemarkten naar een situatie waarin veel landen energieproducent kunnen zijn en zij hun energiemix kunnen diversificeren. Landen worden *prosumers*: overheden hebben de keuze tussen nationale productie (producent) en goedkopere import (consument), voor zover de eigen capaciteit het toelaat. Hierdoor worden de huidige petrostaten veelal als verliezers en de huidige importeurs als winnaars van de energietransitie gezien. Waar strategische overwegingen rond energie voorheen betrekking hadden op toegang tot bronnen, importafhankelijkheid, diversificatie en strategische reserves, is de vraag nu of we energie gaan produceren of importeren, of energie beschikbaar is op het juiste moment gezien de variabiliteit van sommige hernieuwbare bronnen, en hoe we onze toegang tot geografisch gebonden

bronnen en opslagmogelijkheden verzekeren.

Democratisering

Daarnaast is hernieuwbare energieopwekking niet meer voorbehouden aan energiecentrales: decentrale opwekking door en voor huishoudens, coöperaties, bedrijven en gemeenten wordt mogelijk. Lokale opwekking maakt de markt voor energiebedrijven kleiner en geeft groothandelsmarkten een meer *business-to-business*-karakter. Businessmodellen veranderen omdat huishoudens doorgaans eerder kosten willen besparen dan winst maken en voor bedrijven niet enkel de verkoop van elektriciteit, maar eerder ondersteunende diensten en apparaten (slimme apparatuur, flexibiliteit in opslag) interessant worden. Overheden zullen ook een deel van hun belastinginkomsten kwijtraken als er minder elektriciteit via het net stroomt. Aangezien lokale opwekking regio's toegang geeft tot energie, inkomsten en werkgelegenheid, brengt dit enerzijds democratisering van energiesystemen met zich mee, maar kan dit anderzijds een bron van separatisme zijn, afhankelijk van de lokale omstandigheden.

Nieuwe concurrentie

Het gebruik van schaarse mineralen en metalen en gespecialiseerde kennis in schone opwekkingstechnologieën vergroot de concurrentie tussen landen die industrieel leiderschap ambiëren. Voor hernieuwbare energie zijn bijvoorbeeld de grondstoffen kobalt, lithium, neodymium en dysprosium nodig. Deze stoffen kunnen niet overal ter wereld (efficiënt) gedolven worden. Naast mogelijke conflicten tussen netto-importeurs, bestaat er ook het risico op een nieuwe *resource curse* voor exporterende landen als hun economisch welzijn teveel afhankelijk wordt van de verkoop van schaarse mineralen en metalen. Mogelijke oplossin- →

De echte winnaars zijn de landen die minder afhankelijk worden en geld weten te verdienen aan hernieuwbare energie, de echte verliezers de landen die beide niet weten te realiseren

gen zijn alternatieve materialen en technologieën, recycling, de vondst van nieuwe voorraden en het heropenen van mijnen. Bovendien hoeven materialen slechts eenmalig te worden geïmporteerd: als de windturbine eenmaal staat, produceert deze voor decennia aan energie. Het is dus nog maar de vraag of China, dat ruwweg 90% van alle schaarse mineralen en metalen levert, per definitie als winnaar uit de bus zal komen. Het is eerder waarschijnlijk dat eigendomsrechten met betrekking tot hernieuwbare opwekkingstechnologieën een bron van conflict gaan worden. In een multipolaire wereld met rivaliserende nucleaire grootmachten zal handhaving lastig zijn.

Elektrificatie

Een belangrijke ontwikkeling is de elektrificatie van energiesystemen, aangezien elektriciteit de drager is van de meeste hernieuwbare bronnen. Dit betekent dat energiebetrekkingen een meer regionaal karakter zullen krijgen, gezien de langeafstandsverliezen bij elektriciteitstransport, en dat handelspartners en routes zullen verschuiven. De afhankelijkheid van landen overzee, zoals van de petrostaten in het Midden-Oosten, neemt af, maar relaties met buurlanden worden intensiever. De ontwikkeling van continentale supergrids en *grid communities* rondom grootmachten of economische blokken is waarschijnlijk; het koppelen van netwerken tussen grootmachten zal eerder tot een minimum beperkt blijven uit angst voor afhankelijkheid (bijvoorbeeld tussen Japan en China of de EU en Rusland). Een andere implicatie is een strategische nadruk op continuïteit in distributie in plaats van leveringszekerheid van bronnen, aangezien hernieuwbare energie over de hele wereld verspreid is maar strenge operationele eisen met zich meebrengt om het stroomnet stabiel te houden. Controle over netwerken wordt cruciaal om invloed uit te kun-

nen oefenen op elektriciteitsstromen, (toegang tot) markten en goedkope energie.

Minder handel

Door hernieuwbare energie nemen internationale handelsvolumes af. Allereerst zijn zon en wind vrije goederen, terwijl ruwe olie en aardgas verhandeld worden. Ten tweede groeit nationale en decentrale opwekking. De handel in opwekkings-technologieën blijft, zij het dat die van hernieuwbare energie deels schaalbaarder zijn. Wel zullen waarschijnlijk ondersteunende producten en diensten zoals opslag toenemen. Het toenemende gebruik van elektrische auto's en lokale warmtebronnen zal dit nog verder versterken. De vraag is natuurlijk in hoeverre lagere volumes de energiehandel depolitiseren. Ook de aard van markten verandert. Elektriciteit van variabele bronnen heeft eerder de flexibiliteit van kortetermijnmarkten nodig dan de zekerheid van bilaterale langetermijnafspraken. Daarnaast kent duurzame energie zijn eigen uitdagingen. De relatief hoge investeringskosten en lage marginale kosten per kWh, met mogelijk negatieve energieprijzen door sterke pieken in productie, maken investeringen in hernieuwbare energie riskant.

Creatieve vernietiging

De laatste ontwikkeling – en niet direct aan de geotechnische eigenschappen van hernieuwbare energie gerelateerd – is het proces van *creative destruction* in wereldwijde energiemarkten, waarbij een nieuwe industrie de oude vervangt. Er is nu al sprake van industriële rivaliteit over zonnepanelen en windturbines tussen westerse hightech- en Chinese massaproducten. Tegelijkertijd maken petrostaten en oliebedrijven zich zorgen over bezittingen die hun waarde dreigen te verliezen, de noodzaak van economische hervormingen en de kans op politieke onrust. De huidige

wereldwijde verdeling van patenten bevestigt het beeld dat de VS, EU en China voorlopers zijn in de nieuwe industrie en dat petrostaten blijven hangen in het fossiele tijdperk.

Hernieuwbare energie als vredesstichter?

De verschillen tussen hernieuwbare en fossiele energiesystemen zullen ook gevolgen hebben voor de mondiale energiebetrekkingen. Energiezekerheid zal minder door de verdeling van en toegang tot energiebronnen en ongelijke handelsrelaties worden bepaald, maar meer door (controle over) netwerken en opslagmogelijkheden, terwijl nieuwe uitdagingen in de opwekking oude vervangen. Al met al worden relaties gelijkwaardiger en drijven landen handel omdat zij dat willen in plaats van moeten. Hernieuwbare energie lijkt daarmee een stabiliserend effect op internationale energiepolitiek te hebben.

Toch blijven veel vragen open. Kunnen hernieuwbare bronnen er daadwerkelijk voor zorgen dat energie niet langer een factor is in de rivaliteit tussen de VS en China of de EU en Rusland? Enerzijds zou hernieuwbare energie grootmachten en hun invloedssferen zelfvoorzienend kunnen maken en de onderlinge handel een vrijwillig karakter geven.

Minder afhankelijkheid zou energie kunnen depolitiseren. Het is echter wel de vraag of daarmee bijvoorbeeld de relatie tussen de EU en Rusland stabiel wordt. Nu brengt energie ons immers toch steeds weer terug naar de onderhandelingstafel. Anderzijds kan een overlappend netwerk van *grid communities* onder leiding van mondiale en regionale machten ontstaan dat van elektriciteitsnetwerken een politiek drukmiddel maakt, een scenario dat voor Eurazië zeker niet ondenkbaar is. China's Nieuwe Zijderoute zou hiervoor een eerste stap kunnen zijn. Binnen *grid communities* zal *grid politics* aan de orde van de dag zijn: een gevecht om eigendom van cruciale infrastructuur (netwerkverbindingen tussen landen, opslag, transporthubs), en daarmee om invloed op markten, om beschikbaarheid van goedkope energie op het juiste moment af te dwingen.

Ook is de vraag of de huidige petrostaten daadwerkelijk de verliezers en de huidige importerende landen de winnaars zullen zijn. De echte winnaars zijn de landen die minder afhankelijk worden en geld weten te verdienen aan hernieuwbare energie, de echte verliezers de landen die beide niet weten te realiseren. Verreweg de meeste landen zullen hun eigen productie kunnen vergroten en daardoor minder afhankelijk worden, maar niet

kunnen concurreren met mondiale marktleiders.

Daarnaast is het onduidelijk in hoeverre huidige samenwerkingsverbanden van belang blijven. Wat zal de rol van OPEC en de OESO zijn na de energietransitie? Zullen zij overbodig worden, vervangen worden door nieuwe allianties, of zichzelf opnieuw uitvinden, zoals de NAVO na de Koude Oorlog? Of zullen nieuwe allianties overlappen met de grenzen van *grid communities*?

De transitie zit bovendien vol onzekerheden. Het in toenemende mate multipolaire karakter van de wereldpolitiek en de verzwakking van de liberaal-institutionele economische wereldorde zullen de energietransitie onvermijdelijk beïnvloeden. Daarnaast zullen nog vele andere factoren zoals klimaatverandering, gevestigde belangen, digitalisering en technische doorbraken (bijvoorbeeld in opslag) de richting en snelheid van de transitie beïnvloeden. Hoe gaan zulke factoren de aanleg van, nieuwe productie- en netwerkcapaciteit en handelsbetrekkingen en -routes bepalen?

Politieke vragen

Hoe kunnen beleidsmakers zich op bovenstaande voorbereiden?

Nationale overheden dienen na te gaan of en hoe zij inkomsten kunnen genereren uit de energietransitie →

Nieuw licht op de energietransitie

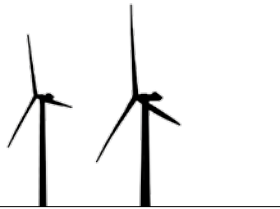
De energietransitie heeft niet alleen technologische en economische gevolgen,

maar ook consequenties voor de internationale energiepolitiek. Gezien de belangrijke rol die olie en gas hierin nu spelen, zullen relaties tussen landen onvermijdelijk veranderen wanneer ook energiebronnen anders worden. Deze gevolgen blijven tot nog toe onderbelicht in zowel

de wetenschap als politiek. Daar wordt hernieuwbare energie vooral gezien als een oplossing voor alle kwaden die aan fossiele brandstof kleven, zoals klimaatverandering, importafhankelijkheid en vervuiling. Pas de afgelopen twee jaar komt meer aandacht voor de nieuwe

vragen die de energietransitie met zich meebrengt. Daniel Scholten, de hoofd-auteur van dit artikel, is universitair docent aan de TU Delft en doet onderzoek naar de geopolitieke gevolgen van hernieuwbare energie. Dit jaar publiceerde hij *The Geopolitics of Renewables*.

→ De transitie moet inclusief genoeg zijn om de kloof tussen arm en rijk niet te laten toenemen en snel genoeg zijn om klimaatverandering te beperken. Dat vraagt om intensieve samenwerking.

Literatuur

Bazilian, M., B. Sovacool en T. Moss. 2017. *Rethinking Energy Statecraft: United States*

Foreign Policy and the Changing Geopolitics of Energy.

Global Policy 8: 422-425.

Casertano, S. 2012. *Risiken neuer Energie – Konflikte durch erneuerbare Energien und Klimaschutz (risks of new energy – risks posed by renewable energy and climate protection)*. Brandenburg Institute for Society and Security (BIGS), No. 9.

Scholten, D. 2018. *The Geopolitics of Renewables*. Cham: Springer Nature.

De volledige literatuurlijst staat in de digitale versie van het artikel op www.bureaudehelling.nl

en welke beslissingen ze moeten nemen over ambities rondom industrieel leiderschap. Wat valt er te verdienen aan opwekkingstechnologieën of andere delen van de waardeketen, zoals mineralen en materialen, transport en logistiek, on- en offshore bouwactiviteiten, ondersteunende diensten en producten? Welke kennis, hulpbronnen en kapitaal bezitten landen, en waar zit hun toegevoegde waarde en concurrentievoordeel?

Nieuwe afhankelijkheid

Landen doen er ook goed aan de effecten van hernieuwbare energie op hun energiezekerheid en hun positie in toekomstige elektriciteitsnetwerken te verkennen. Wat is de nationale capaciteit voor het opwekken van hernieuwbare energie, zijn er goedkope en grootschalige opslagmogelijkheden en hebben zij een strategische positie als transportknooppunt? Welke balans tussen decentrale en centrale opwekking en importen is wenselijk en haalbaar? Hoe betrouwbaar zijn potentiële handelspartners en welke politiek-economische drukmiddelen zijn er om afspraken te handhaven? Waar zouden nieuwe afhankelijkheden en kwetsbaarheden kunnen liggen? Kan voldoende opwekkings- en netwerkcapaciteit een gebrek aan strategische reserves compenseren? Uiteindelijk draait het allemaal om de *make-or-buy*-vraag: wordt energiezekerheid beter gegarandeerd door isolationistische zelfvoorziening of door handel via continentale *supergrids*?

Dergelijke vragen gelden ook binnen de EU. Verregaande afspraken en initiatieven zoals de Energie-Unie kunnen niet verbloemen dat nationale overheden nog duidelijk de controle over hun energiesectoren hebben, hun eigen bedrijven promoten en investeringen in netwerkverbindingen met andere landen nauwlettend in de gaten houden. Binnen de EU is *geopolitics* in *geoeconomics* veranderd. Het zal aan de EU zijn om een balans te vinden tussen de belangen van haar lidstaten.

Tenslotte speelt internationale samenwerking een sleutelrol in de energietransitie. De transitie moet namelijk idealiter bovengenoemde uitdagingen in goede banen leiden, inclusief genoeg zijn om de kloof tussen arm en rijk niet te laten toenemen en snel genoeg zijn om klimaatverandering te beperken. Dit vereist een balans tussen een snelle uitrol van opwekkingstechnologieën, respect voor eigendomsrechten en regelmatig overleg tussen oude en nieuwe handelspartners om beide op gevoelige veranderingen voor te bereiden.

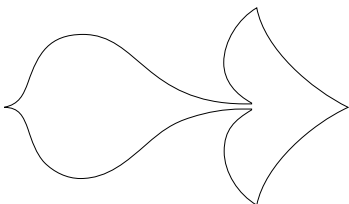
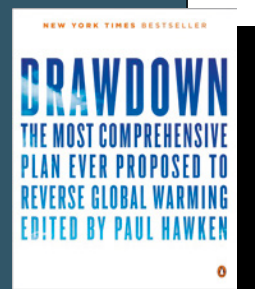
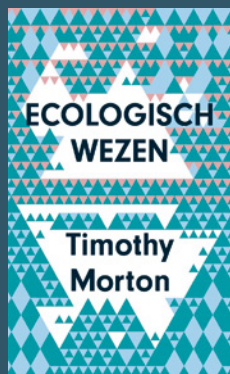
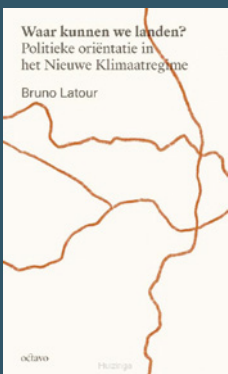
Een manier is om naast *high-end* opwekkingstechnologieën ook een budgetversie op de markt te brengen, zogenaamde *frugal innovations*, zodat ontwikkelingslanden makkelijker toegang hebben tot hernieuwbare energie. Het is waarschijnlijk dat ontwikkelingslanden door hernieuwbare energie een inhaalslag gaan maken, ook al zouden zij zonnepanelen en windturbines importeren. Allereerst kunnen ze op de kosten voor de aanleg van elektriciteitsnetwerken besparen. Ook zorgt decentrale opwekking voor economische ontwikkeling door het leveren van elektriciteit aan gebieden die nu niet of slecht aangesloten zijn.

Een andere manier is het gezamenlijk ontwikkelen van hernieuwbare energieprojecten met oude olie- en gaspartners. Samenwerking tussen de EU en Noord-Afrikaanse landen, zoals ooit beoogd in het Desertec-project, zou de klap voor petrostaten mede kunnen verzachten en daarmee de kans op armoede, werkloosheid, regionale instabiliteit en migratiestromen verkleinen. Politieke wil, een eerlijke verdeling van kosten en baten, en gedeelde controle over internationale netwerken met mechanismen voor conflictresolutie zijn hierbij dan wel onontbeerlijk. De vraag blijft wel in hoeverre nieuwe inkomsten en arbeidsplaatsen uit hernieuwbare energie het verlies van inkomsten en werk uit olie en gas kunnen compenseren. X

Lezen

59

DE HELING • NR. 4 2018

Essay: de politiek van Bruno Latour pag. 60 • **Ecologisch wezen** Timothy Morton pag. 63 • **Het ontmantelen van de demos** Wendy Brown pag. 65 • **De conservatieve revolte** Merijn Oudenampsen pag. 67 • **Drawdown** Paul Hawken pag. 67

Welke politiek moeten we bedrijven nu de aarde ons ingrijpen in klimaat en leefomgeving beantwoordt met een stijgende zeespiegel en orkanen? De Franse filosoof Bruno Latour betoogt dat het Antropoceen, het tijdperk waarin de mens grote invloed heeft op haar natuurlijke omgeving, rammelt aan de fundamenten van ons politiek bestel. De politieke praktijk en programma's vragen om nieuwe woorden, ver voorbij de huidige tegenstellingen zoals 'links' versus 'rechts' en 'volk' versus 'elite'.

die vooral naam heeft gemaakt met zijn analyses van het wetenschappelijke bedrijf, is tevens een scherpzinnig politiek denker. In *Wij zijn nooit modern geweest* stelt hij een 'parlement der dingen voor': als technologie, wetenschap, maar ook onze leefomgeving, een belangrijk aandeel hebben in hoe wij onze samenleving en onszelf vorm geven, moeten die dan niet ook expliciet als politieke stem erkend en gehoord worden?

Zijn recente werk *Oog en oog met Gaia* en zijn jongste *Waar kunnen we landen*, in november verschenen bij uitgeverij Octavo, staan in het teken van de politieke betekenis van het Antropoceen: het tijdperk waarin geologische en klimatologische processen door de mens medebepaald worden. Hierin stelt Latour zich de fundamentele vraag: welke politiek te voeren als de aarde niet langer passief en inert is, dus niet langer domweg de voorraadschuur van fossiele brandstoffen, maar 'opstandig'? Dat wil zeggen: welke politiek moeten we voeren als de aarde ons ingrijpen in klimaat en leefomgeving beantwoordt met een stijgende zeespiegel, orkanen en verwoestijning? Als de klimaatverandering ingrijpende gevolgen heeft voor onze samenlevingen, binnen en buiten de grenzen van de natiestaat, is het dan niet tijd voor een geheel nieuwe politiek, of op zijn minst een geheel nieuw politiek idioom? Latour laat zien dat het Antropoceen rammelt aan de fundamenten van ons moderne politieke bestel, zeker ook aan dat van een politiek die zichzelf progressief en ecologisch noemt. In een tijd waarin het lijkt alsof de film van de afgelopen twee eeuwen in sneltreinvaart achteruit wordt gespeeld – waarin nationalist en globalisten tegenover elkaar staan en het publieke debat doortrokken is van de hang naar identiteit en (culturele, nationale en zelfs etnische) 'heerheid' – zijn Latours aansporingen én handreikingen om uit de impasses, clichés, drog- en cirkelredeneringen van het huidige debat te komen van

De politiek van Bruno Latour voor het Antropoceen

Droogte, warmterecords, scheurende dijken: het Antropoceen – het tijdperk waarin geologische en klimatologische processen door de mens medebepaald worden – is in de zomer van 2018 allang geen abstractie meer. De verandering van ons klimaat heeft merkbare gevolgen voor ons leven en dwingt ons na te denken over een nieuwe omgang met onze omgeving, brandstoffen, techniek, nationale soevereiniteit, kortom onze rol op deze aarde. De Franse antropoloog, socioloog en filosoof Bruno Latour (1947) onderzoekt in zijn werk de conclusies die in deze context getrokken moeten worden voor een progressieve, linkse en groene politiek – al begint Latour juist bij het bevragen van die schijnbaar vanzelfsprekende termen. Ook in Nederland wekt Latour steeds meer belangstelling. Zo verschenen onlangs in het Nederlands *Wij zijn nooit modern geweest*, wellicht Latours bekendste werk, en het recente *Oog in oog met Gaia*. Latour,

—Joost de Bloois is universitair docent aan de opleiding Literary and Cultural Analysis, Universiteit van Amsterdam en onderzoeker aan de Amsterdam School for Cultural Analysis (ASCA).

vitaal belang. Hoe kan Latours visie op de wereld vertaald worden naar nieuwe groene en linkse politieke ideeën?

Afscheid van hedendaagse tegenstellingen

Allereerst onderstreept Latour dat we de termen waarmee het huidige politieke debat gevoerd wordt, niet zomaar moeten overnemen. Dit debat, niet in de laatste plaats in Nederland, wordt beheerst door tegenstellingen – ‘volk’ versus ‘elite’; ‘nationale soevereiniteit’ versus ‘globalisering’, ‘identiteit’ versus ‘ontworteling’ – die voortkomen uit een tijdperk en een wereld die inmiddels achterhaald zijn door de ecologische en klimatologische werkelijkheid. Je identiteit ontlent aan de Nederlandse poldergrond en haar geschiedenis betekent niet zo veel meer als die grond door de zee opgeslokt dreigt te worden; als die niet meer bebouwbaar is door opwarming; als rivieren stijgen of als soorten en gewassen verdwijnen. Het Antropoceen dwingt ons het lokale opnieuw te zien, en wel in zijn verbondenheid met het globale: de investeringen die wij hier doen in onze industrie, leiden tot droogte, schaarste en vluchtelingenstromen elders. Het dwingt ons, volgens Latour, tot een politiek die ons laat ‘aarden’: die ons laat inzien dat de veranderingsprocessen van de aarde, die wij zelf hebben veroorzaakt, ons verbinden. Als we in de oude categorieën blijven denken, leidt dat simpelweg tot ons catastrofale einde.

Het Antropoceen dwingt ons dan ook tot radicale keuzes. In de eerste plaats afscheid nemen van een wereldbeeld waarin evenwicht – beheerste groei, *small is beautiful* – überhaupt nog mogelijk is. Het eco-optimisme is volgens Latour niet minder regressief dan de (populistisch-)rechtse ontkenning van klimaatverandering. Beide zijn een symptoom van de ontkenning van de radicale verandering van toestand en betekenis van de ‘aarde’: de onbalans is permanent, zal alleen maar

Waar kunnen we landen?
Politieke oriëntatie in
het nieuwe klimaatregime
Bruno Latour
(vertaald door Rokus
Hofstede)
Octavo, 2018

De investeringen die wij hier doen in onze industrie, leiden tot droogte, schaarste en vluchtelingenstromen elders

versnellen. Het is die verandering die een daadwerkelijk ‘groene’ politieke moet onderkennen. Klimaatverandering toont ons de grenzen van de globalisering, de onmogelijkheid van ongeremde groei en wereldwijde consumptie. Latour stelt dat het populisme en nationalistisch-rechts, al dan niet bewust, deze eindigheid op nogal perverse wijze tegelijkertijd erkennen en verdringen door te stellen: we willen de aarde niet langer delen. Voor populistische Trump is de wereld de facto al opgegeven: de 1% leeft in ‘gekochte’ tijd – *business as usual* zolang het duurt – op kosten van de overige 99%, en soupeert de aarde op. Vanuit dezelfde logica roepen populistische Trump en zijn Europese tegenhangers, in al hun cynisme en leugens, zijn wellicht hét symptoom van de onmacht – en onwil – van ons huidige politieke systeem. De onmacht om zich rekenschap te geven van het feit dat heel het politieke, sociaaleconomische en culturele begrippenapparaat en wereldbeeld dat de moderne politiek heeft bepaald, allang haar betekenis verloren hebben in het Antropoceen. Het gaat er niet langer om te redden wat er te redden valt, hetzij via ‘verantwoord’ consumeren, hetzij via isolationisme.

Sceptisch over ‘links’ versus ‘rechts’

Van Latour mogen we daarnaast gerust uiterst sceptisch zijn wat betreft de *comeback* van de begrippen ‘links’ en ‘rechts’ de →

afgelopen jaren. Die tegenstelling is de context van het Antropoceen een fikse stap terug, een bliksemafleider voor het enige werkelijk politiek vraagstuk van deze eeuw: de ingrijpende verandering in klimaat en leefomgeving. Niet voor niets is één van de succesvolste *frames* van het populisme dat het klimaat een 'links' vraagstuk zou zijn of, zoals Trump het noemt, een Chinese *hoax* om westerse economieën dwars te zitten. Voor Latour is dit niets meer dan het vastklampen aan categorieën die er in werkelijkheid niet meer toe doen. Een politiek die het Antropoceen serieus neemt, zou volgens Latour buiten dit *frame* moeten stappen; niet zozeer vanuit een utopische middenweg tussen markt en territorium, maar om een nieuwe politieke ruimte te creëren met nieuwe mogelijkheden. De fundamentele vraag voor de politiek van de 21e eeuw is dan ook: *waar kunnen we landen?*

Nieuwe woorden voor politieke programma's

Latour roept daartoe eerst op om te zoeken naar nieuwe woorden voor het politieke debat en politieke program-

ma's. Allereerst zouden we het Antropoceen moeten durven *beschrijven*: in welke, historisch ongehoorde nieuwe context bedrijven we eigenlijk politiek? Hoezeer heeft de ontdekking van klimaatverandering de verhouding tussen wetenschap en politiek veranderd? Wat betekenen begrippen als natiestaat en identiteit nog wanneer we niet langer vaste grond onder onze voeten hebben? We zullen de grondbegrippen van ons politiek denken, de personages die het politieke toneel bevolken, moeten herschrijven. Niet de *polis*, de menselijke samenleving, bepaalt voortaan de grenzen van de politiek, maar de beweeglijke, opstandige aarde. *Gaia* noemt Latour haar. Het Antropoceen vraagt om een politiek *buiten* de *polis*, die bestaande hiërarchieën tussen mensen en andere levensvormen

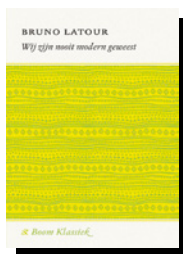
Trumps America first! betekent: 'wij behoren niet tot dezelfde aarde'

opnieuw denkt; die zich afspeelt buiten marktplaats en vergaderzaal en staat (een politiek die daadwerkelijk *geo-politiek* is). Zo vraagt het Antropoceen ook om een politiek die afscheid neemt van de moderne fantasie van de *toekomst*. Of dit nu het socialistische morgenrood is, of de techno-utopieën van Silicon Valley, we moeten de tijd van de politiek anders begrijpen dan als vooruitgang, groei, modernisering. We kunnen tijd ook anders opvatten dan als de race naar een einddoel, als eindeloze groei. Het tijdbegrip in de politiek zal zich moeten aanpassen aan dat van de aarde zelf (tijd kan zodoende begrepen worden als *longue dure*, als cyclisch of als woekering). Het Antropoceen dwingt ons er eveneens toe afscheid te nemen van de eis tot (almaar meer) *produceren*. Latour vraagt zich af: wat als 'opwekken' onze kernactiviteit zou zijn (zoals je stroom opwekt uit wind of zon)? 'Produceren' veronderstelt dat we de aarde en andere levende wezens simpelweg als middel zien, als *resource* voor ons eigen gewin. 'Opwekken' veronderstelt juist een fundamenteel andere houding die de eigenheid en eindigheid van onze omgeving

VERDER LEZEN

DWALEN IN HET ANTROPOCEEN
R. Ten Bos
Boom, 2017

WIJ ZIJN NOOIT MODERN GEWEEST
Bruno Latour
Boom, 2016
(oorspronkelijke uitgave 1991)

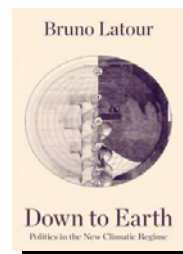
OOG EN OOG MET GAIA
Bruno Latour
Octavo, 2017
(oorspronkelijke uitgave 2015)

GEKOCHTE TIJD: DE UITGESTELDE CRISIS VAN HET DEMOCRATISCH KAPITALISME
Wolfgang Streeck
Leesmagazijn, 2015

OÙ ATERRIR? COMMENT S'ORIENTER EN POLITIQUE
Bruno Latour
La Découverte, 2017.
De Engelse vertaling verschijnt binnenkort bij Polity Press onder de titel *Down to Earth*. De

Nederlandse vertaling van Rokus Hofstede verscheen in november 2018 bij uitgeverij Octavo onder de titel *Waar kunnen we landen?* Politieke oriëntatie in het nieuwe klimaatregime.

respecteert. Het Antropoceen kan dan ook niet langer bevolkt worden door de *homo economicus* van het markt-denken – ook niet in zijn softe versie van de groene consument – die zich beweegt in een wereld die tot louter markt verworden is, gedreven door eigenbelang en het rendement op korte termijn. De kern van Latours betoog is dat het uitblijven van een antwoord op de onomkeerbaarheid van het Antropoceen in de eerste plaats een ‘epistemologisch’ probleem is: voornamelijk ontbreken de politiek-filosofische, maatschappelijke en zelfs antropologische begrippen om de omwenteling die zich onder onze neus voltrekt in onze leefomgeving te duiden – en ernaar te handelen. Grenzen stellen aan groei, energietransitie: vanuit Latour gedacht zijn het sympathieke, maar ontoereikende gestes. Latour wil stof tot verder denken aanreiken: hoe geven we een politiek vorm waarin beslissingen met anderen ver buiten de grenzen van de natiestaat genomen worden? Hoe nemen we in de praktijk afscheid van droombeelden van vooruitgang, groei, toekomst? Hoe kunnen we ophouden de markt te willen

→ **Bodemerosie in de Spaanse regio Murcia.** Deze foto is onderdeel van het project *Apocalypse Fatigue* van de uit Noorwegen afkomstige en in Den Haag woonachtige fotografe Eline Benjaminsen (1992), waarin zij gevolgen van klimaatverandering vastlegt die niet altijd even zichtbaar worden. Daarnaast gaat zij op zoek naar conventionele en radicaal-alternatieve oplossingen om klimaatverandering tegen te gaan.

beteugelen, maar haar verlaten? Het nieuwe politieke idioom van het Antropoceen moet in staat zijn de fundamentele *verbondenheid* – en de complexiteit van die verknoptheid – van mens en aarde te bevatten. Dit betekent radicaal afscheid nemen van een politiek die zich beweegt binnen de kaders van de identiteit, individualisme, eigenbelang en rendement.

Dramatische effecten

Latour pleit vervolgens voor een vorm van culturele en ecologische diplomatie die rekenschap geeft van het feit dat besluiten die hier genomen worden vaak dramatische effecten hebben in omgevingen die wij ons moeilijk kunnen voorstellen.

Voornamelijk vestigt Latour daarvoor zijn hoop op Europa. Juist omdat Europa haar moderniteit de voorbije eeuwen aan de wereld heeft opgedrongen, kan en moet zij het voorbeeld vormen van *de-globalisering* en *de-modernisering*. Juist omdat Europa een anachronisme is dat allang door haar eigen succes is ingehaald (de VS en China hebben het standaard van mo-

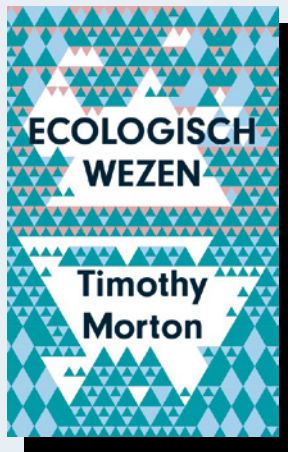
dernisering en imperialisme al enige decennia geleden van Europa overgenomen), kan het de sprong in de nieuwe politiek van het Antropoceen wagen. Zoals Latour laat zien: het fundament van Europa is letterlijk de aarde, de Gemeenschap van Kolen en Staal. Het gaat erom een dergelijke politiek ‘van onderop’ opnieuw uit te vinden, deze keer niet afhankelijk van fossiele brandstof... Na de stuip-trekkingen die Brexit en het populisme zijn – de nostalgie naar vergane glorie – zou Europa moeten tonen wat het betekent om de aarde te bewonen *na* de moderniteit, na de economische en politieke globalisering. Het Europa van Latour is dan ook allesbehalve de moloch die populistten graag voorschotelen, maar een complexe biotoop, een weefwerk, en soms een houtje-touwtje constructie voorbij de grenzen van de natiestaat, maar zich tegelijkertijd rekenschap gevend van de veelvoud aan geografische en culturele verschillen. Het is bij uitstek in dit Europa dat Latour’s nieuwe politiek moet kunnen ‘landen’. X

**THE ANTHROPOCENE:
ARE HUMANS NOW
OVERWHELMING THE GREAT
FORCES OF NATURE**
Will Steffen; Paul J Crutzen;
John R McNeill
Ambio;
Dec 2007; 36, 8; Sciences
Module pg. 614

De ster van Timothy Morton is rijzende: onlangs noemde *The Guardian* hem 'de filosoof-profeet van het Antropoceen'. Ook in Nederland wordt zijn werk opgepikt: de huidige Denker des Vaderlands René ten Bos verwijst regelmatig naar hem en dit jaar verschenen Nederlandse vertalingen van *Dark Ecology* (*Duistere ecologie*, 2016) en zijn nieuwste boek *Being Ecological* (*Ecologisch wezen*, 2018).

Op de eerste pagina van *Ecologisch wezen* zet Morton meteen de toon. 'Ecologisch wezen preekt niet mee met de eco-kerk', verklaart hij. Veel verhandelingen over klimaatverandering, hoe goedbedoeld ook, maken volgens hem gebruik van een weinig enthousiasmerende retorische stijl: 'de beschuldigende toespraak'. De gemiddelde ecopredikant overspoelt de lezer met feiten en probeert hem zo een schuldcomplex aan te praten en tot handelen aan te zetten. Ingebed in de expliciete boodschap van die datastortvloed – 'Doe iets, voordat het te laat is!', 'Word wakker!' – is de aanname dat er *binnenkort* iets verschrikkelijks zal gebeuren, dat alleen door collectieve actie kan worden afgewend. Volgens Morton klopt die aanname niet: die

Ecologisch wezen
Timothy Morton
(vertaald door Rijk Schipper)
Ten Have, 2018

door NIELS SPRINGVELD

ramp – massale uitsterving, klimaatverandering – is al gaande, en de effecten daarvan worden iedere dag zichtbaarder. En het meest ontvucherende aan die constatering is nog dat we, merkt hij droogjes op, 'geen flauw benul hebben hoe we daarmee om moeten gaan'.

Mortons werk is geworteld in de objectgeoriënteerde ontologie (OOO), een filosofie die is ontwikkeld door de Amerikaanse filosoof Graham Harman en gebaseerd is op een kritische lezing van het werk van Immanuel Kant en Martin Heidegger. Deze filosofie verwerpt het antropocentrisme, de denkwijze die de mens boven de natuur stelt, en beschouwt de ervaring van menselijke en niet-menselijke wezens als gelijkwaardig.

Morton definieert ecologische ethiek en politiek simpelweg als 'geweldloos samenleven met niet-menselijke wezens'. Dat klinkt eenvoudig, maar dat is het zeker niet. Ecologisch handelen vereist ook ecologisch denken, een andere manier van filosofie bedrijven. Volgens Morton moet een filosoof niet de *sophia* – wijsheid – maar de *philos* – liefde – in het woord 'filosofie' benadrukken. Om een eenvoudig voorbeeld te nemen: als je van iemand

houdt, accepteer je dat diegene ongrijpbaar blijft. Op dezelfde manier zouden we volgens hem met niet-menselijke wezens om moeten gaan: in plaats van hen te domineren en te domesticeren, zouden we hen moeten laten *zijn* in al hun vreemdheid en ambiguïteit, wat het tegenovergestelde is van tolerantie, dat een machtsrelatie veronderstelt.

Plato

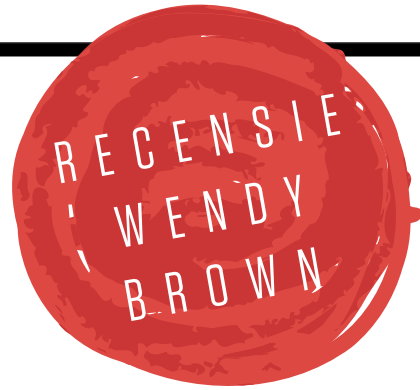
Wie naar panklare strategieën zoekt om klimaatverandering tegen te gaan of een helder gestructureerde (eco) filosofische verhandeling wil lezen, is bij Morton aan het verkeerde adres. *Ecologisch wezen* heeft wel iets weg van de dialogen van Plato: Morton spreekt vaak de lezer direct toe, zet hem voortdurend op het verkeerde been, en is afwisselend ironisch en ernstig. Het is hem niet te doen om kant-en-klare oplossingen: zoals gezegd zijn het juist die (overigens lovenswaardige) oproepen tot urgente actie die volgens hem werkelijk ecologisch denken en handelen in de weg staan. Ecologie draait volgens hem niet om het herstel van een organische relatie tussen mens en milieu, maar om de erkenning dat we van meet af aan met het milieu verweven zijn. Wij werken in op het milieu, en het milieu op ons. 'Ben ik simpelweg een drager van de talloze bacteriën die mij bevolken? Of zijn ze bij mij te gast?', vraagt Morton zich af in *Humankind: Solidarity with*

Klimaatprobleem met komedie te lijf

Non-Human People (2017). 'Wie is de gastheer (of gastvrouw) en wie is de parasiet?' In plaats van te klagen over de deplorabele staat van het milieu en uit schuldgevoel als eco-asceten verder te leven, pleit Morton daarnaast voor wat hij 'speelse ernst' en 'speelse zorg' noemt: 'volgens mij gaat het om een wereld waarin we echt veel vrijgeviger en creatiever kunnen zijn dan ooit tevoren'. Ecologische politiek 'gaat [...] om het uitbreiden, aanpassen en ontwikkelen van nieuwe vormen van plezier – en niet over het beknotten van de povere pleziertjes die we nu ervaren, zolang we vasthouden aan onze huidige handelwijze'.

Hoewel er genoeg reden is voor klimaatpessimisme, stelt hij voor dat we overschakelen van een tragedie naar een komediemodus om de ecologische uitdagingen van vandaag de dag het hoofd te kunnen bieden. Komedie is volgens hem 'veel diepgaander dan tragedie', en 'gaat over het besef dat er geen ontsnappen is aan ons lot en dat we er onvermijdelijk een potje van maken'. Ook gaat het 'over glimlachen omdat we het nooit helemaal goed kunnen doen, maar het toch proberen'.

Hoewel zijn onorthodoxe werk niet aan iedereen besteed zal zijn, weet Morton tegelijkertijd te ontregelen, te verontrusten en te amuseren, wat hem tot een unieke figuur maakt in het hedendaagse klimaatdebat. X

De neoliberale mens: van burger tot ondernemer

door DAVID BOGAERS

In een tijdperk waarin we onszelf hoofdzakelijk als menselijk kapitaal zien, is geen ruimte meer voor democratie. Dit is in het kort de stelling die de Amerikaanse politiek-filosoof Wendy Brown verdedigt in haar meest recente boek *De Ontmanteling van de Demos*, waarvan de Nederlandse vertaling eind november verscheen bij uitgeverij Octavo.

Al lijkt het boek op het eerste gezicht een zoveelste kritische beschouwing over het neoliberalisme, het vernieuwende van Brown is dat zij onderzoekt welke invloed het neoliberalisme kan hebben op het voortbestaan van de democratie. Ook de manier waarop Brown neoliberalisme opvat, is verfrissend. Door-

gaans wordt met de term bedoeld op overheidsbeleid dat gekenmerkt wordt door privatisering, een kleinere overheid en een nadruk op economische groei en efficiëntie. Volgens Brown is neoliberalisme echter niet zomaar een 'fenomeen' dat we kunnen bestuderen en observeren, maar vooral een serie aannames die bepalen hoe wij onszelf als burgers en de functie van de overheid zien.

Een dergelijke serie aannames noemt Brown een 'politieke rationaliteit'. Ze benut de reikwijdte van dit begrip maximaal: een van haar belangrijkste stellingen is dat de overheid binnen het neoliberalisme niet zomaar diensten aan de markt overlaat maar geleidelijk aan zelf ook een 'bedrijf' wordt, gericht →

op het behalen van zoveel mogelijk 'nationale winst'. Andere mogelijke doelstellingen van de overheid, zoals het zorgen voor herverdeling van bezit of het inperken van de macht van grote bedrijven, verdwijnen daarmee buiten beschouwing. Omdat de taak van de overheid zo wordt 'vastgezet', verdwijnt de mogelijkheid om overheidsbeleid te beïnvloeden middels stemmen in verkiezingen, protesten of het voeren van debat.

Competitie

Het gevaar voor democratie schuilt volgens Brown niet alleen in het veranderde zelfbegrip van bestuurders, maar ook van de manier waarop ze tegen hun 'onderdanen' aankijken. Deze worden binnen het neoliberalisme getransformeerd van burgers – individuen met *burgerrechten* – tot ondernemers: individuen die met elkaar concurreren, geheel verantwoordelijk zijn voor hun eigen welbevinden en niet door de staat beschermd zullen worden als ze 'failliet' gaan. Ook deze ontwikkeling draagt ertoe bij dat overheden het niet meer als hun taak zien om het democratisch debat te faciliteren en burgers mee te laten beslissen over zaken van het algemeen belang: in een concurren-

tiestrijd van 'allen tegen allen' is er simpelweg geen gemeenschappelijk belang meer.

Deze claims mogen op het eerste gezicht wat al te voortvarend klinken, maar kunnen in ieder geval als waarschuwing gelezen worden in een tijd waarin financiële regels sterk versoepeld worden en banken vervolgens met publiek geld moeten worden gered, en waarin nationale overheden – met de Brexit in het vooruitzicht – in een voortdurende competitie met elkaar verwikkeld lijken om internationale bedrijven vanuit Londen naar 'hun' financiële centra te halen. Interessant in deze context is ook dat het afschaffen van de dividendbelasting in het regeerakkoord kon belanden zonder inzet van de voorafgaande verkiezingsstrijd te zijn – de intentie ertoe stond bijvoorbeeld niet in het VVD-verkiezingsprogramma. Dit illustreert Browns stelling dat politici verstrekkende maatregelen om het bedrijfsleven te bevorderen niet meer opvatten als inzet van politiek debat.

Ramkoers

Browns onderwerpkeuze is urgent en de scherpte waarmee ze neoliberalisme analyseert – en op meerdere vlakken op ramkoers weet te plaatsen met democratie – dwingt zeker respect af. Toch bevat haar boek ook zwakheden. Zo bespreekt Brown nergens welke alternatieven mogelijk zijn voor deze politieke rationaliteit die volgens

haar zo alomtegenwoordig is in Europese en Amerikaanse politiek. Deze omisatie lijkt gerelateerd aan het feit dat ze neoliberalisme als zo'n 'politieke rationaliteit' voorstelt: een dergelijke rationaliteit heeft volgens Brown immers grote invloed op het gedrag, de waarden en de gedachten van individuen, waarmee de invloed ervan per definitie veel verstrekkender is dan dat van een 'politiek systeem' waartegen je simpelweg zou kunnen rebelleren. In het licht van deze invalshoek van Browns analyse vermoed ik dat ze het zelf ook lastig vindt om met een alternatief te komen: als elk individu sterk beïnvloed is door neoliberale waarden en denkbeelden, wie zal er dan nog met een opstand beginnen?

Daarnaast is ze wat spaarzaam met het geven van voorbeelden, waarbij ze soms lijkt te vertrouwen op de welwillendheid van de lezer om volledig met haar claims mee te gaan.

Een voorbeeld dat Browns betoog zeker extra slagkracht had gegeven, is het feit dat de Europese Unie medio-2015 de populistisch-linkse regering van Syriza in Griekenland dwong om allerlei neoliberale hervormingsmaatregelen van economie en overheid door te voeren, terwijl deze op geen enkele manier legitimiteit onder de bevolking genoten. Op zo'n manier blijft er van democratie inderdaad weinig over. Wat dat betreft is Browns boek in onze tijd hoogst relevant. X

Het ontmantelen van de demos. De stille revolutie van het neoliberalisme
Wendy Brown
(vertaald door Daan Pieters)
Octavo, 2018

In een concurrentiestrijd van 'allen tegen allen' is er simpelweg geen gemeenschappelijk belang meer

Rechtse revolte was vooropgezet plan

De ondertitel van dit boek, 'Een ideeëngeschiedenis van de Fortuynopstand', zal menig lezer vreemd in de oren klinken. De ruk naar rechts die Nederland begin deze eeuw maakte, wordt over het algemeen juist niet geassocieerd met diepzinnige ideeën maar vooral met 'de onderbuik'. Volgens socioloog en politicoloog Merijn Oudenampsen is dit beeld on-

terecht. De Fortuynopstand was geen emotionele uitbarsting maar werd juist gedreven door een zorgvuldig uitgedachte ideologie. In dit boeiende boek, een Nederlandse bewerking van het proefschrift waarop hij begin dit jaar promoveerde aan Tilburg University, laat hij zien hoe politici als Frits Bolkestein, Pim Fortuyn en Ayaan Hirsi Ali een nieuw-rechts gedachtengoed ontwikkelden

door neoconservatieve ideeën uit de Anglo-Amerikaanse wereld bewust te vermengen met de progressieve cultuur die Nederland sinds de jaren zestig domineerde. Zo wisten ze progressieve waarden als het emancipatiestreven en homo-acceptatie te mobiliseren voor een conservatief verzet tegen de multiculturele samenleving en de 'betuttelende' verzorgingsstaat. Interessant is dat Oudenampsen ook actoren van buiten de politiek betreft in zijn analyse. Zo wijdt hij een gedeelte van zijn boek aan de culturele tegenbeweging van onder meer Theo van Gogh en de website *GeenStijl*. Deze provocerende tegenbeweging kwam niet op vanuit het niets maar greep terug op een lange literaire traditie van bewust provoceren, die onder meer te vinden is bij Gerard Reve en Willem Frederik Hermans.

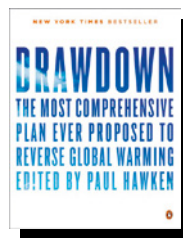
Door deze brede opzet is *De conservatieve revolte* bijzonder interessant voor politici die proberen te begrijpen hoe ons huidige politieke en maatschappelijke klimaat is ontstaan. Het betoog van Oudenampsen dat de ruk naar rechts geen natuurverschijnsel was maar het resultaat van een zorgvuldig uitgewerkte strategie, biedt daarnaast hoop voor iedereen die werkt aan een hernieuwde progressieve opleving. Wat bewust is opgebouwd, kunnen anderen tenslotte ook bewust weer veranderen.

—Hans Rodenburg

De conservatieve revolte: Een ideeëngeschiedenis van de Fortuynopstand
Merijn Oudenampsen
Uitgeverij Van Tilt, 2018

Honderd maatregelen tegen klimaatontwrichting

Project Drowdown heeft de beste wetenschappers, onderzoekers en andere professionals bijeen gebracht om het klimaatprobleem op te lossen. Resultaat is een lijst van de honderd meest effectieve oplossingen, gebundeld in een prachtig boek. De Nederlandse editie werd op 8

november gelanceerd op het Nationaal Sustainability Congres. Daarnaast heeft het project een zeer lezenswaardige website (drawdown.org) met wetenschappelijke referenties.

Drawdown is een term uit het waterbeheer, en betekent zoiets als grondwaterverlaging. Om in de lijst te komen, moesten de maatregelen een groot meetbaar effect hebben en in potentie op te schalen zijn.

Met stip op één staat de aanpak van f-gassen, ook wel superbroeikasgassen genoemd, die gebruikt worden in koelkasten en airconditioners. Het voorkomen van het weglekken van f-gassen door terugwinning, recycling en vernietiging van koelmiddelen aan het einde van de levensduur van dergelijke apparaten, kan in potentie een halve graad temperatuurstijging voorkomen.

Hierover zijn in Kigali in 2016 wereldwijd afspraken gemaakt. Leuk feitje voor GroenLinkers is dat Bas Eickhout hiervan de trekker was binnen de Europese Unie. Zijn bijdrage aan de Kigali-afspraken leverde hem toentertijd de nummer-één-positie in de Duurzame Top100 van Trouw op.

Belangrijkste les uit *Drawdown* voor Nederlandse politici is dat voedsel en landgebruik in de top 20 het meest worden genoemd. Een ander dieet, een ander landbouwsysteem en de aanplant van bossen dus hoog op de politieke agenda moeten staan. De beslissing van het kabinet om bij het klimaatakkoord de landbouw feitelijk ongemoeid te laten, is dan ook een verbazingwekkende en onverstandige keuze.

—Natasja van den Berg

Drawdown - het meest veelomvattende plan ooit om klimaatontwrichting te keren
Paul Hawken (red)
Uitgeverij Maurits Groen ism Climate CleanUp, 2018

**'De Europese Republiek biedt
een Europees dak boven
het hoofd zonder mensen hun
identiteit af te pakken'**

— Ulrike Guérot, p. 6